

T.C.

**SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**GAZZÂLÎ'NİN CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN TEFSİR
İLMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**

**HAZIRLAYAN
Zehra Nur KARA
1830207039**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. ALİ BULUT**

ISPARTA - 2023

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü
YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Gazzâlî'nin Cevâhîrî'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tefsîr İlmi Açısından İncelenmesi**” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

İmza

Zehra Nur KARA

03.04.2023

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	Zehra Nur KARA
Öğrenci Numarası	1830207039
Enstitü Ana Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Programı	YÜKSEK LİSANS
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-SOYADI	Doç. Dr. Ali BULUT
Tez Başlığı	GAZZÂLÎ'NİN CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ
Turnitin Ödev Numarası	2082962236

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **107** sayfalık kısmına ilişkin olarak, **03/05/2023** tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesininin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç;

% 22 'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

03/05/2023

Doç. Dr. Ali BULUT

(KARA, Zehra Nur, *Gazzâlî'nin Cevâhîru'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tefsîr İlmi Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2023)

ÖZET

Gazzâlî, kelamcı, fakîh, mutasavvîf ve filozof kimliğinin yanı sıra bilimsel tefsîrin temellerini atan önemli bir müfessir olarak da bilinmektedir. Zira bilimsel tefsîrle ilgilenen isimler, büyük ölçüde onun *Cevâhîru'l-Kur'ân* adlı eserine atıf yaparak düşüncelerini temellendirmişlerdir.

Gazzâlî'nin *Cevâhîru'l-Kur'ân* adlı eserini tefsîr ilmi açısından incelediğimiz bu çalışmanın amacı, eserde tefsîr ilmine dair zikredilen hususların tahlilini yapmak ve bilimsel tefsîre dayanak niteliğindeki bu eserin mahiyetini ortaya koymaktır. Çalışmada Gazzâlî'nin ilmî hayatına dair kısaca bilgi verilmiş, eserin genel özellikleri zikredilmiş ve eserin isminde de yer alan ve yapılan benzetmelerin kaynağını oluşturan cevâhîr kelimesi ile alakalı terimlerin tahlili yapılmıştır. Ardından eserde tefsîr ilmine dair yer alan konular kategorize edilerek ele alınmıştır.

Bu inceleme neticesinde genel olarak ulaşılan sonuçlar; müellifin *Cevâhîru'l-Kur'ân*'da ilimleri tasnif ederken, mücevher isimleriyle adlandırma yaparken ve tafdîl konusunu ele alırken sıralamayı mârifetullahı esas alarak yapmış olmasıdır. Bununla beraber Gazzâlî'nin eserde bilimsel tefsîre atıfta bulunarak bir temel oluşturduğu ancak bilimsel tefsîrle alakalı esasları zikretmediği ve açıklamalarda bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Cevâhîru'l-Kur'ân, Tefsîr İlmi, Bilimsel Tefsîr, Âyetler.

(KARA, Zehra Nur, "An Analysis of Gazzali's Cevahir al-Qur'an from the Perspective of Tafsir Science," Master's Thesis, Isparta, 2023)

ABSTRACT

Gazzali, a notable exegete who also laid the foundations of scientific exegesis, has appeared as a theologian, jurist, mystic, and philosopher. In fact, scholars interested in scientific exegesis often refer to his work, "Cevâhir al-Qur'an", as a basis for their ideas.

The aim of this study, which examines Gazzali's Cevahir al-Qur'an from the perspective of tafsir science, is to analyze the mentioned aspects of tafsir science in the work and reveals the nature of this scientific work, which is a source of reference for tafsir. In the study, brief information is introduced about Gazzali's scientific life, the general characteristics of the work are mentioned, and the terms related to the "diamonds" word, which is included in the name of the work and forms the source of the comparisons made, are analyzed. Then, the topics related to tafsir science in the work are categorized and discussed.

The general results obtained from this study are that the author of Cevahir al-Qur'an categorizes the sciences by using names of precious stones and deals with the issue of superiority by basing the ranking on the knowledge of God. In addition, it has been found that Gazzali's work would form a basis for scientific tafsir but he had not mentioned the principles of it and did not make explanations.

Key Words: Gazzali, Cevahir al-Qur'an, Scientific Tafsir, Scientific Exegesis, Verses of Qur-an.

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'i mü'minlere hidâyet ve rehber kaynağı olarak indiren ve insanlara rehber olması bakımından içerisinde ilimleri cemedan Allah'a sonsuz hamd-ü senalar olsun. Alemlere rahmet olarak gönderilen, her alanda olduğu gibi ilim hususunda da ümmetine en güzel örnek olan Hz. Peygamber'e (s.a.s) salât-ü selam olsun.

Kur'ân-ı Kerîm'in açıklanması, yorumlanması ve anlaşılması konusu tarih boyunca birçok alimin gündemini oluşturmuş ve bu alanda çalışmaya sevk etmiştir. Kimisi Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona tefsîr etmiş kimisi de belirli bir sûreyi ya da âyeti ele almıştır. Bazı alimler ise çeşitli konularda tefsîr çalışmaları yapmışlardır. Gazzâlî de bir nevi tefsîr niteliği taşıyan *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde mârifetullahı ve çeşitlerini esas alarak bazı âyetleri, sûreleri ve ilimleri tasnif etmiş, tıp, biyoloji ve astronomi gibi ilimlere atıf yaptığı âyetlerle bilimsel tefsîre temel oluşturmuştur.

İşte bu çalışmada Gazzâlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserini tefsîr ilmi açısından incelemeye tabi tutulmaktadır. Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı ve metodu gibi bilgiler yer almaktadır. Tezin birinci bölümünde Gazzâlî'nin ilmî hayatına kısaca değinilmiş, eserin yazılış amacı zikredilmiş ve eserin isminde de yer alan cevâhir ve cevher kelimeleri ile müellifin eserde kullanmış olduğu diğer cevher (mücevher) isimleri tahlil edilmiştir. İkinci bölümde eser tefsîr ilmi açısından değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve Kur'ân ilimleri dikkate alınarak tasnif edilerek incelenmiştir. Bu inceleme neticesinde eserin önemi ve müellifin bu eserle beraber tefsîr ilmine katkıları değerlendirilmiştir.

Çalışma konusunun belirlenmesi, planlanması ve takibi gibi çalışmanın her safhasında hiçbir yardımı esirgemeyen, ilmî birikiminden istifade ettiğim kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Ali BULUT Bey'e teşekkürü borç bilirim. Bu yolculukta maddi-manevi destek olan ve dualarıyla her daim yanımda olan anneme, babama, kardeşlerime ve eşimin ailesine; bu süreçte daima bana yardımcı ve destek olan, cesaretlendiren, anlayış gösteren eşime ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Gayret bizden, Tevfik Allah'tandır.

Zehra Nur KARA

ISPARTA, 2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

GAZZÂLÎ VE CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN'IN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. GAZZÂLÎ'NİN İLMÎ HAYATINA KISA BAKIŞ	4
2. CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN'IN GENEL ÖZELLİKLERİ	6
2.1. "جواهر" Cevâhir Kelimesinin Analizi ve Eserin İsimlendirilmesi.....	10
2.2. Eserin Yazılış Amacı	12
2.3. Eserde Cevher İsimlerinin Kullanılması	13
2.3.1. Kırmızı Yakut (الياقوت الاحمر)	14
2.3.2. Yeşil Zümrüt (الزمرد الأخضر), Zeberced (الزبرجد)	15
2.3.3. Parlak İnci (الدر الأزهر)	15
2.4. Eserde Yer Alan Cevâhir İle İlgili Diğer Kelimeler	18
2.4.1. Nefâis (نفائس)	18
2.4.2. Makâsıd (مقاصد)	18
2.4.3. Sade (الصدف)	19
2.4.4. Lübab (اللباب).....	20
2.4.5. Esrâr (أسرار).....	20

2.4.6. Kibrîtü'l-Ahmer (كبريت الأحمر)	22
2.4.7. Tiryâku'l-Ekber (ترياق الأكبر)	23
2.4.8. Miskû'l-Ezfer (مسك الأذفر)	24
2.4.9. Bahru'l-Muhît (بحر المحيط)	25
2.4.10. İştîmâli'l-Kur'ân (اشتمال القرآن)	26
2.4.11. Usûl-i Mühimme (أصول مهمة)	26
2.4.12. Ulûmu'l-Kurân (علوم القرآن)	27

2. BÖLÜM

ESERDE YER ALAN KONULARIN KUR'ÂN İLİMLERİ BAĞLAMINDA TASNİFİ

1. SÛRE VE ÂYETLERİN TASNİF EDİLMESİ	29
1.1. Öncelikli ve Önemli Esasları İçeren Âyetler	29
1.1.1. Mârifetullah İle İlgili Âyetler	29
1.1.2. Allah'a Giden Yolun Tarifi İle İlgili Âyetler	35
1.1.3. Vuslat Anındaki Halin Tarifi	38
1.2. Tamamlayıcı Nitelikteki Esasları İçeren Âyetler	39
2. DİNÎ İLİMLER VE TEFSİR İLMİNİN DEĞERİ	39
3. KUR'ÂN'DAN TEŞEKKÛL EDEN İLİMLERE DAİR İSTİDLAL EDİLEN ÂYETLER.....	45
4. KUR'ÂN'DAN TEŞEKKÛL EDEN FENNÎ İLİMLER.....	50
4.1. Tıp İlmi	50
4.2. Astronomi İlmi	54
4.2.1. Rahmân Sûresi 5. Âyet.....	55
4.2.2. Yâsîn Sûresi 38. Âyet.....	56
4.2.3. Yûnus Sûresi 5. Âyet.....	59
4.2.4. Fâtır Sûresi 13. Âyet	61
4.2.5. Kiyâme Sûresi 8-9. Âyetler.....	61

4.3. Biyoloji İlmi	64
4.3.1. İnfitâr Sûresi 6-8. Âyetler	64
4.3.2. Hicr Sûresi 29. Âyet.....	68
5. ÂYET VE SÛRELERİN FAZİLETİ.....	69
5.1. Tafdîle Konu Olan Sûre ve Âyetler	70
5.1.1. Fâtiha Sûresi.....	72
5.1.2. Âyete'l-Kürsî	77
SONUÇ.....	80
KAYNAKÇA	82
ÖZGEÇMİŞ.....	97

KISALTMALAR

a.y.	: Aynı Yer
b.	: İbn, bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Asiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan Sayfaya
t.y.	: Tarih yok
Terc.	: Tercüme
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları
y.y.	: Yayın yeri yok, Yayınevi yok

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Amacı

Müfessirler asırlar boyunca Kur'ân-ı Kerîm ile iştigal etmişler ve bu hususta çeşitli pek çok eser neşretmişlerdir. Bazı isimler, eserlerinin tamamını tefsîre ayırırken bazıları ise eserlerinin bir kısmında bilimsel tefsire değinmişlerdir. Gazzâlî (ö. 505/1111) de hayatı boyunca birçok farklı alanda çalışmalar yaparak adından söz ettirmiştir. Bunlardan birisi de bilimsel tefsîr alanında sonraki çalışmalara adeta temel teşkil eden *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eseridir.

Gazzâlî, eserde bütün olarak bir tefsîr çalışması yapmamış, kendince önemli gördüğü hususları zikretmek sûretiyle eserinde tefsîre de yer vermiştir. Müellif eserinde zikrettiği âyetler hakkında kısaca bilgi vermekle yetinerek okuyucuyu araştırmaya sevk etmek istemiştir. Bu çalışmada Gazzâlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinin tefsîr ilmi açısından tahlili yapılmış ve Kur'ân ilimleri bağlamında tasnif edilerek incelemeye tabi tutulmuştur. Ayrıca bilimsel tefsîr kapsamında değerlendirilen ve sonraki eserlere dayanak niteliğindeki âyetler hem bütüncül bir bakış açısıyla hem de bilimsel tefsîrler bağlamında incelenmiştir.

Çalışmanın temel amacı, bilimsel tefsîr niteliği taşıyan bu eserin tahlilini yaparak bu alana ve tefsîr ilmine olan katkısını ortaya koymaktır. Bununla beraber *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eser hakkında daha önce detaylı¹ bir çalışmanın yapılmamış olması da bu çalışmanın yapılmasını tarafımızca daha anlamlı kılmaktadır. Bunun içinde sadece ilmî tefsîrle ilgili olan kısım değil tüm eser incelenmiş ve farklı eserlerden de yararlanılarak bir neticeye ulaşılmaya çalışılmıştır. Gazzâlî, eserde tefsîrle ilgili farklı konulara temas etmektedir. Bunların başında sûre ve âyetlerin tasnifi gelmektedir. Zira daha önceki sınıflandırmalarda Gazzâlî'nin bu yöntemine benzer bir tasnif görülmemektedir. Çünkü eserdeki bu tasnif, mârifetullah esas alınarak yapılmakta ve aynı zamanda tasavvuf ilmini de ilgilendirmektedir.

Gazzâlî, ilimlerin tasnifinde de aynı metodu benimsemekte ve buna göre bir sıralama yapmaktadır. Tefsîr ilmi için de öze (cevhere) en yakın sade olarak bir nitelendirme yapmakta ve Tefsîr ilmini bu ilimler arasındaki en aziz ilim olarak

¹ Bilimsel tefsîri konu alan makalelerde bu esere sadece isim olarak ya da bilimsel tefsîrin temsilcisi

tanımlamaktadır. Bu sebeple tezde Tefsîr ilminin aziz olmasına ilişkin başka kaynaklardan nakledilen rivâyetleri de bir araya getirerek bu konuya dair detaylı bilgiler verilmiştir.

Gazzâlî'ye göre aslî ilimler, fer'î ilimler, bilinen veya bilinmeyen bütün ilimler Kur'ân'dan bağımsız değildir. Bu ilimlerin tümü Allah'ın mârifet denizi olan tek denizden beslenmiş ve nasiplenmiştir.² Bu bakış açısıyla eserde farklı fennî ilimlere dair âyetler zikredilmiş ve araştırmaya teşvik edilmiştir. Eserde zikredilen bu âyet-i kerîmeler farklı kaynaklardan da faydalanılarak incelemeye tabi tutulmuştur.

Eserde tefsîr ilmine ilişkin olarak sûre ve âyetlerin tafdîli konusu yer almaktadır. Gazzâlî burada da mârifetullahı ve bazı rivâyetleri esas alarak bir tasnif yapmakta ve açıklamalarda bulunmaktadır.

Çalışmanın Metodu ve Kaynakları

Çalışmamızda ilk olarak eseri okuyarak eser hakkında genel olarak daha sonraki okumalarda detaylı olarak değerlendirmelerde bulunduk. *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da yer alan tefsîr ile ilgili konuların tespitini yaptık. Bu aşamada eserde yer alan ayetlerin tertip edildiği bölümü³ değil birinci kısmını incelemeye tabi tuttuk. Tespit ettiğimiz konulara içeriklerine uygun olacak şekilde başlıklar seçerek tasnif ettik. Sonra da yaptığımız plan çerçevesinde tespit edilen konuları içerik olarak incelemeye başladık. İçerik olarak inceleme safhasında eserin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması bakımından birinci bölümde yer alan cevher ve cevâhir ile ilgili terimleri tek tek çıkararak bunlar hakkında bilgiler verdik. Çalışmada başka kaynaklardan istifade etmekle beraber Gazzâlî'nin konu hakkındaki fikrini daima ön planda tuttuk. Üzerinde çalıştığımız eserin en çok bilimsel tefsîr alanında ön plana çıkmasından kaynaklı olarak bilimsel tefsîr alanında kaynak taraması yaptık ve eserin bilimsel tefsîri ilgilendiren bölümünde ilgili kaynaklardan istifade ettik.

Çalışmamızın birinci bölümünde Gazzâlî'nin ilmî hayatını aktarırken es-Sübki'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*'sı ve Gazzâlî'nin *el-Munkîz mine'd-Dalâl* adlı eseri başta olmak üzere farklı kaynaklardan istifade ettik. Eserde yer alan cevâhir ile ilgili kelimeler hakkında bilgi verirken ve cevâhir kelimesini

² el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Cevâhiru'l-Kur'ân ve Düreruhu*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2014, s. 24.

³ Bu bölümde sadece ayetler zikredilmiştir, herhangi bir açıklama mevcut değildir.

analiz ederken el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tezhîbü'l-Lüğ'a'sı*, el-Cevherî'nin (ö. 393/1003) *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğ'a ve Sihâhu'l-Arabiyye'si*, Ebu'l-Azm'ın (ö. ?) *Mu'cemü'l-Ğanî'si*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab'ı*, el-Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-Muhî'ti*, ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs'u*, *Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye* adlı eser ve Ahmed Muhtar Ömer'in (ö. 2003) *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra'sı* başta olmak üzere çeşitli sözlüklerden faydalandık. İlimler ile alakalı bölümleri incelerken birçok kaynaktan istifade etmekle beraber es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinden fazlaca istifade ettik. Kur'ân'dan Teşekkül Eden İlimler başlığı altında bilimsel tefsîre atıf yapılan âyetleri incelerken klasik kaynaklar başta olmak üzere son dönemdeki ilmî tefsîr alanında yapılan çalışmalardan da faydalandık. Konumuzla alakalı hadis rivâyetleri konusunda temel hadis kitaplarından yararlandık. Son olarak tafdîli ele aldığımız bölümde çoğunlukla Gazzâlî'nin fikirlerine yer vermek sûretiyle incelememizi tamamladık.

Çalışmamızda eser isimlerini italik yazdık. Âyet meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*'ini⁴ esas aldık. Âyet sıralamasını yaparken tertibe riâyet ettik. Metin içerisinde geçen şahıs isimlerinin ilk geçtiği yerde ölüm tarihlerini verdik. Tezin yazımında Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım kılavuzunu esas aldık.

⁴ Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2017.

1. BÖLÜM

GAZZÂLÎ VE CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN'IN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. GAZZÂLÎ'NİN İLMÎ HAYATINA KISA BAKIŞ

Tam adı Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî olan Gazzâlî, h. 450 (1058) yılında İran'ın Horasan bölgesinde yetiştirdiği alimler ve devlet adamlarıyla tanınan Tûs şehrinde⁵ dünyaya geldi.⁶ Gazzâlî daha küçük yaşta iken babasını kaybetmiş, babası öleceğine yakın Gazzâlî ve küçük kardeşi Ahmed'i tavsiye ve tahsilleri ile de ilgilenmesi için kendisi gibi fakir sûfî bir arkadaşına teslim etmiştir.⁷ Bir süre sonra sûfî nafakaları karşılayamaz duruma gelince çocukların geçimlerini sağlamak amacıyla onları medreseye yerleştirmiştir. Daha sonraki zamanlarda Gazzâlî bu duruma işaret ederek "Biz Allah rızası için ilim tahsiline başlamadık. Fakat ilim, Allah rızası için olmaktan başka bir amacı kabul etmedi (Allah'tan başkası için olmayı reddetti)" demektedir.⁸

Gazzâlî ilim talebi için çıktığı yolda ilk öğrenimini kendi şehri olan Tûs'taki alimlerden gerçekleştirmiştir. İlk ilim tahsil ettiği kimse Şeyh Ahmed b. Muhammed er-Râzekânî idi. Ondan bir müddet fıkıh dersleri alan Gazzâlî biraz daha büyüdüğünde İmam Ebû Nasr el-İsmâîlî'den (diğer bir rivâyete göre ise Ebu'l-Kâsım İsmâîl b. Mes'ade el-İsmâîlî'den)⁹ ilim tahsil etmek için Cürçân'a¹⁰ gitmiştir.¹¹ Bu

⁵ Tûs, Horasan'ın eski şehirlerinden biri olup Meşhed'in yirmi km kuzeybatısında yer almaktadır. Bugün kalıntıları kalan bu şehir, hem İslam öncesi dönemde hem de İslam'ın ilk devirlerinde büyük bir kültür merkeziydi. (Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, Terc. Sıtkı Gülle, Huzur Yay., İstanbul, c. I, s. II)

⁶ Bkz. Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 530.

⁷ es-Sübkî, Tacüddîn Abdülvehhab, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, Hicr li't-Tabâati ve'n-Neşri Ve't-Tevzîi, 2. Baskı, h. 1413, c. VI, s. 193.

⁸ el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), Çelik Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2020, s. 56; el-Gazzâlî, *el-Munkiz mine'd-Dalâl*, (Çev. Hilmi Güngör), İstanbul, 1990, s. 7; Çapak, İbrahim, "Gazzâlî ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2, c. 2, sayı 1, Bahar 2016, s. 8.

⁹ Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî", s. 530.

¹⁰ Cürçân, Hazar Denizi'nin Güneydoğusunda yer alan tarihi bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalettir. Bu şehir coğrafyacılar tarafından bazen Taberistan bazen de Horasan sınırları içinde gösterilmiştir. (Kurtuluş, Rıza, "Cürçân", *DİA*, c. VIII, s. 131,132, İstanbul, 1993)

¹¹ el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), s. 12; el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, Terc. Sıtkı Gülle, c. I, s. II, Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî", ss. 530-534.

hocasından aldığı her şeyi tedvin etmiş ve bunları "*et-Tâ'likât*" olarak adlandırmıştır.¹² Buradan memleketine doğru yolculuk yaptığı sırada başından şöyle bir olayın geçtiği kaynaklarda yer alır: Beraber yolculuk yaptığı kervanın yolunu haydutlar keser ve kervandakilerin her şeyiyle beraber Gazzâlî'nin de bütün notlarını elinden alırlar. Ayrıldıklarında Gazzâlî onları biraz takip eder ve önderlerinden öğrenmek için hicret ettiği ve zaman harcadığı notlarının onlara bir faydasının olamayacağını söyleyerek kendisine geri verilmesini ister. Bunun üzerine haydutların önderi güler ve "elinden kâğıt parçaları alınınca cahil kalıyorsun. Böyle bilgi mi olur?" der ve adamlarına torbayı geri vermelerini emreder. Bu olayın üzerine Gazzâlî, Tûs'a ulaştığında üç yıl boyunca bu notları ezberlemekle uğraşmıştır.¹³

Gazzâlî Tûs'taki bu üç yılın ardından Tûslu bir grupla Nişâbur'a¹⁴ giderek Nişâbur Nizâmiyye'sinin hocası olan İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî'den (ö. 478/1085) ders almaya başlamıştır. İmam Cüveynî'nin nezaretinde mezhep, cedel, mantık, felsefe alanlarına kısa bir zaman diliminde vâkıf olan Gazzâlî, İmam Cüveynî'nin ileri gelen talebelerinden olmuştur. Cüveynî'nin kendisini bizzat tebrik ettiği bununla beraber onu kıskandığı da rivâyet edilmektedir. Bu sıralarda daha genç yaşta iken eserler telif etmiştir. Hocası Cüveynî'nin vefatına kadar Nişâbur'da kalmıştır.¹⁵

İmam Cüveynî'nin vefatından sonra meşhur imamlarla münazara edip onlara üstün gelen Gazzâlî'yi zamanın veziri Nizâmü'l-Mülk (ö. 485/1092) h. 484'te Bağdat Nizâmiyye medresesine Ebû İshâk eş-Şirâzî'nin (ö. 476/1083) yerine müderris olarak tayin etmiştir. O zamanlar İslam aleminin başkenti olan Bağdat'ta halk ona çok hürmet göstermiş, oraya gelen ilim talebeleri de Gazzâlî'nin ders halkasına devam etmiştir. Dört yıl burada müderrislik yapmıştır. Bu sürenin sonlarında dilinin

¹² el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), s. 12.

¹³ el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), s. 12; el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, Terc. Sıtkı Güllü, c. I, s. II; Çapak, İbrahim, "Gazzâlî ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", s. 8; Çağrııcı, Mustafa, "Gazzâlî", s. 531.

¹⁴ İlk İslamî devirde Eberşehr ve İranşehr adlarıyla da anılan Nişâbur, Ortaçağ'da Horasan bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisiydi (diğerleri; Merv, Herat ve Belh'tir). (Özgüdenli, Osman Gazi, "Nişâbur" *DİA*, c. XXXIII, s. 149,151, İstanbul, 2007).

¹⁵ el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), s. 12; el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, Terc. Sıtkı Güllü, c. I, s. II; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Enbâi'z-Zaman*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1971, c. IV, s. 216; Çapak, İbrahim, "Gazzâlî ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", s. 8; Çağrııcı, Mustafa, "Gazzâlî", s. 531.

tutulduğu, mide rahatsızlığı yaşayıp yemeden içmeden kesildiği garip bir hastalığa yakalanmıştır. Hastalıktan şifa bulduğunda ise içinde bulunduğu her şeyden çıkmaya karar vermiş, tedrisi bırakmış, dünya ile alakasını kesmiştir.¹⁶

Gazzâlî yerine kardeşi Ebu'l-Fütuh el-Gazzâlî'yi bırakarak Bağdat'tan Şam'a gitmiştir.¹⁷ Burada iki sene kalan Gazzâlî, bu süre zarfında ibadet, nefis tezkiyesi gibi manevi şeyler dışında başka hiçbir şey ile meşgul olmamıştır. "Gazzâlî Minaresi" adı verilen minareye çıkarak kendini buraya kapatmıştır.¹⁸ Şam'da kaldığı bu iki seneden sonra Kudüs ve Hicaz'ı ziyaret ettikten sonra vatanına dönmüştür. Yaklaşık on yıl kadar inzivada kaldıktan sonra 1105 tarihinde dönemin padişahı Melikşah'ın oğlu Mehmed Gıyaseddin onu Nişâbur'a davet etmiştir. Orada tekrar tedrise başlayan Gazzâlî daha sonra bu görevi de bırakarak Tûs'a dönmüştür. Evinin yanında fakihler için bir medrese ile sûfiler için de bir tekke yaptırmış, vefat edene kadar burada irşad ve tedris ile meşgul olmuştur.¹⁹

Gazzâlî, 14 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) tarihinde Tûs'ta vefat etmiştir. Mezarı meşhur şair Firdevsî'nin (ö. 411/1020 [?]) mezarının karşısında bulunmaktadır.²⁰

2. CEVÂHIRU'L-KUR'ÂN'IN GENEL ÖZELLİKLERİ

Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde Kur'ân'ın ana hedeflerini ve nassının ne şekilde ele alınıp yorumlanması gerektiğinin ilkelerini sunmuştur.²¹ Müellif, Kur'ân-ı Kerîm'i ilimler okyanusuna benzettiği ve Kur'ân'ın muhtevasına dair görüşlerini izah ettiği *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ı üç ana bölüme ayırmıştır. Birinci kısım mukaddimât ve es-sevâbık, ikinci kısım mekâsıd, üçüncü kısım da levâhık olarak

¹⁶ el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), s. 12; el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, (Terc. Sıtkı Güllü), c. I, s. II; el-Gazzâlî, *el-Munkiz mine'd-Dalâl*, (Çev. Hilmi Güngör), s. 7; Çapak, İbrahim, "Gazzâlî ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", s. 8; Çağrı, Mustafa, "Gazzâlî", ss. 530-534.

¹⁷ el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, (Terc. Sıtkı Güllü), c. I, s. II; İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, c. IV, s. 216.

¹⁸ el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), s. 12.

¹⁹ el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), s. 12; el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, (Terc. Sıtkı Güllü), c. I, s. II; el-Gazzâlî, *el-Munkiz mine'd-Dalâl*, (Çev. Hilmi Güngör), s. 7; Çapak, İbrahim, "Gazzâlî ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", s. 8; Çağrı, Mustafa, "Gazzâlî", s. 533.

²⁰ Çapak, İbrahim, "Gazzâlî ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", s. 8.

²¹ Şahin, İskender, "Cevâhiru'l-Kur'ân Ekseninde Gazzâlî'nin Kur'ân'ı İşari Okuma Yöntemine Bir Bakış", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2018, Sayı 6, s. 243.

adlandırılmıştır. Mukaddimât ve es-sevâbık 19 madde, mekâsıd iki bölüm, levâhık da 40 madde halinde incelenmiştir. Müellif eserde 40 maddeden oluşan levâhık bölümünün "*el-Erbâîn fî Usûli'd-Dîn*" adıyla bağımsız bir çalışma olarak da kabul edilebileceğini belirtmiştir.²² Bu talebi kabul görmüş ve eser daha sonra müstakıl bir kitap haline dönüşmüştür. Her biri on asıdan oluşan, itikata, ibadetlere, iyi ve kötü huylara dair 40 esastan meydana gelen eser, İmam Gazzâlî'nin "*usûlu'd-din*"den ne anladığını ortaya koymaktadır.²³

İmam Gazzâlî, Kur'ân tasavvurunu ortaya koyduğu *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ın "Mekasıd" adını verdiği ikinci bölümünü kendi içinde iki kısma ayırarak birinci kısma "Kur'ân'ın Mücevherleri", ikinci kısma da "Kur'ân'ın İncileri" adını vermiştir. Birinci kısımda işin kuramsal yönü üzerinde durarak Kur'ân'ın değişik sûrelerinden derlediği kendilerinden "nazari ilmin" elde edilebileceği 763 âyeti aktarmıştır. "Kur'ân'ın İncileri" adını verdiği ikinci kısımda ise dini düşüncenin amel boyutu ve uygulaması üzerinde durmuştur. Söz konusu kısımda Kur'ân sûrelerinde insanların "amele ve doğru yola yönelmelerini" ihtiva eden çeşitli sûrelerden derlediği 741 âyeti sunmuştur. Âyetlerin taksimini anlatırken mücevherlerin ve incilerin bazen aynı âyetlerde zikredildiğini ama bunları ayırmanın mümkün olmadığını, bu yüzden de baskın olan manaya bakıldığını belirtmiştir. Bu taksimde Gazzâlî, cevher âyetlerini "bilgi" (mârifet) kaynağı, inci âyetlerini de doğru yolda "amel"i özendiren âyetler olarak kabul etmiştir.²⁴ Mücevher paydasından kastın ne olduğunu tekrar vurgulayarak bunun mârifetullah olduğunun altını çizmiştir.²⁵ (Tablo için bakınız 9. sayfa)

Cevâhiru'l-Kur'ân hakkında yapılan bir değerlendirmeye göre Gazzâlî, tasavvuf noktasından ilk defa Kur'ân'a bir bütün olarak bakıp değerlendirmiş ve sistematik olarak işârî tefsir usulünü geliştirmiştir. Bu çerçevede âyetleri konularına

²² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s.7.

²³ Okumuş, Mesut, *Gazzâlî'nin Kur'ân Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsîr Telakkisi Üzerine*, Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi), 2011, c. XLVII, s. 33.

²⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 51; Okumuş, Mesut, *Gazzâlî'nin Kur'ân Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsîr Telakkisi Üzerine*, s. 34.

²⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 52.

ve manalarına göre tasnif etmiştir.²⁶ Başka bir değerlendirmeye göre ise Gazzâlî'nin Kur'ân anlayışını biçimlendiren üç temel argüman vardır. Bunlar;

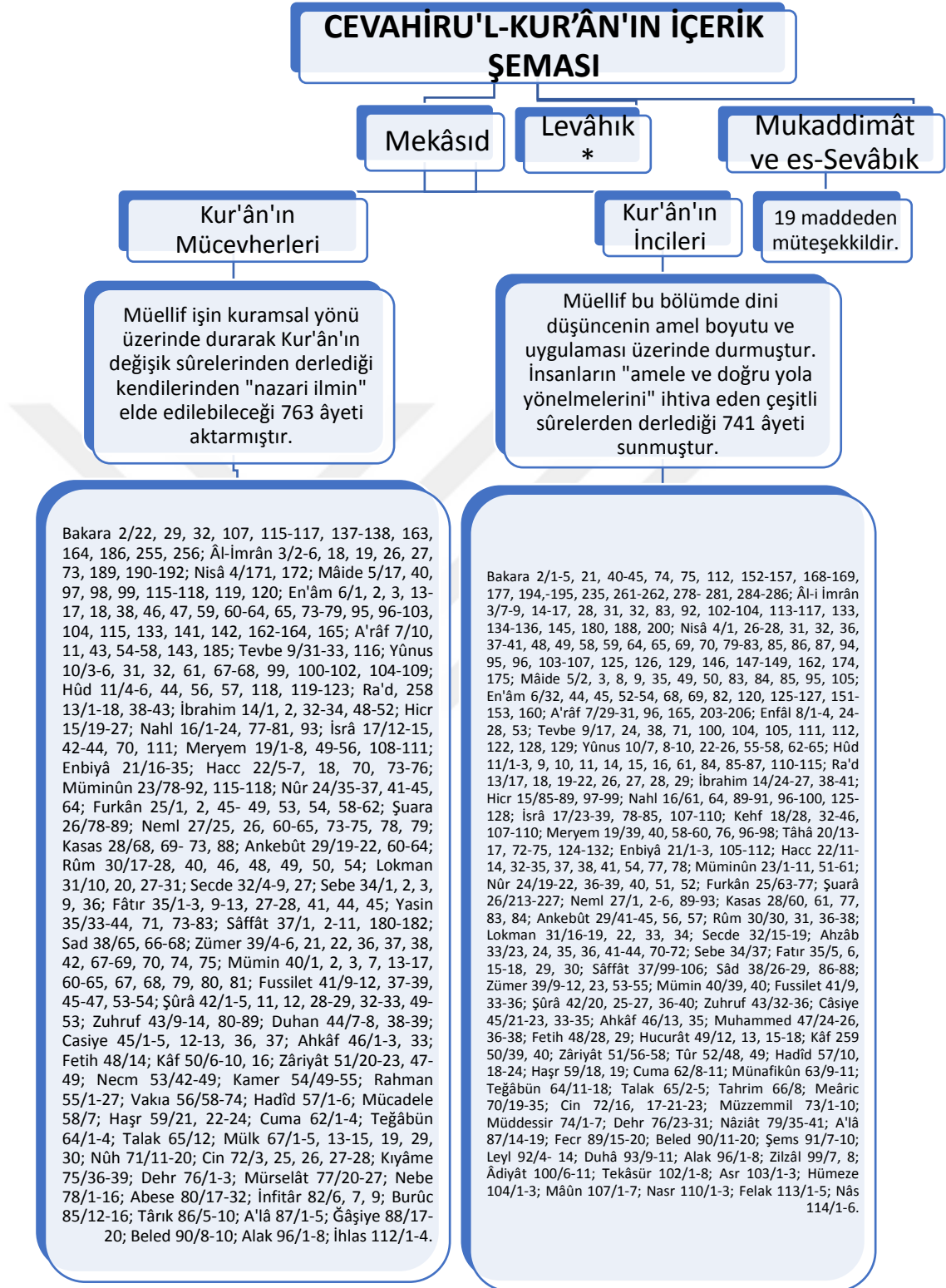
- a. Okyanusların derinliklerinde kıymetli cevherler bulundurdıkları gibi Kur'ân'da bu cevherler gibi çok değerli konular içermektedir.
- b. Cevherlerin arasında nasıl ki değer farkı varsa Kur'ân'da işlenen konular da derece bakımından farklıdır.
- c. Irmaklar ve derelerin denizlerde bir araya gelmesi gibi bütün ilimlerin de nihai varış ve birleşme noktası Kur'ân'dır.²⁷

Eser mukaddimât ve es-sevâbık bölümünün "Kur'ân'ın Engin Bir Okyanus Olması, Mücevherler ve Yakutlar İçermesi" başlığını taşıyan ve giriş mahiyetindeki birinci faslıyla başlamaktadır.

²⁶ Şahin, İskender, "Cevâhiru'l-Kur'ân Ekseninde Gazzâlî'nin Kur'ân'ı İşârî Okuma Yöntemine Bir Bakış", s. 243.

²⁷ Karakaya, Takyeddin, *Gazzâlî'nin İşârî Tefsir Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2016, s. 24.

Tablo 1. Cevâhîrû'l-Kurân'ın İçerik Şeması

* Levâhik bölümü Gazzâlî'nin talebi üzerine daha sonra "*el-Erbâin fî Usûli'd-Dîn*" adıyla müstakil bir eser haline dönüşmüştür.

Cevâhiru'l-Kur'ân'ın tez yazım sürecinde esas alınan basımı Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye (Beyrut-Lübnan) tarafından, tahkiki ise Muhammed Abdüsselam Şahin tarafından yapılmış olup basım yılı 2014'tür. Ancak bu nüshanın ilk basımı 1971'de Muhammed Ali Baydûn tarafından tahkik edilmiştir. Elde edilebildiği kadarıyla eserin farklı yayınevlerinden çıkan üç tane daha tahkiki bulunmaktadır. Bunlar:

Dâru İhyâi'l-Ulûm (Beyrut) yayınevinde 1986 yılında basılan ve Dr. Şeyh Muhammed Reşid Rıza el-Kabânî tarafından tahkiki yapılan nüsha,

Dâru't-Takva (Dimaşk-Suriye) yayınevinde 2010 yılında basılan ve Muhammed Bîcû tarafından tahkik edilen nüsha,

Mektebetü'l-Asriyye (Sayda-Beyrut) yayınevinde 2015 yılında basılan ve Salim Şemseddin tarafından tahkik edilen nüshadır.

2.1. "جواهر" Cevâhir Kelimesinin Analizi ve Eserin İsimlendirilmesi

"جوهر/Cevher" kelimesinin yaygın olarak kullanıldığı ilk anlam, bir şeyin veya zatının hakikati ya da onun yapıldığı maddenin aslı -bir nevi hammadde- olmasıdır.²⁸ Diğer bir ifadeyle cevher, bir şeyin özü veya aslıdır. Bu durum örneğin; *el-Muhîr fî'l-Lüga* adlı eserde cevher "*İnsanın görünüşü seni aldatmasın önemli olan onun cevheridir (özüdür)*"²⁹ şeklinde örnek bir cümle ile açıklanmaktadır. Aynı şekilde cevher kavramıyla kullanılan bir diğer ifade de insanların cevherlerinin onların iyilikleri olduğu zikredilmektedir.³⁰ Bu ifadeler ve tanımlar göstermektedir ki

²⁸ el-Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Kitâbü't-Ta'rifât*, (Terc. Arif Erkan), Bahar Yay., 1. Baskı, İstanbul, Nisan 1997, s. 78; Ebu'l-Azm, Abdü'l-Ğanî, *Mu'cemü'l-Ğanî*, Mektebetü'l-Şamile, y.y., t.y., s. 1775; el-Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, Müessesetü'r-Risaleti li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 8. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2005, s. 1252; ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, t.y., c. VIII, s. 6; Ömer, Ahmed Muhtar Abdülhamid, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, Âlimü'l-Kütüb, 1. Baskı, y.y., 2008, c. I, s. 425; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye, Dâru'd-Da've, y.y., t.y., c. I, s. 149.

²⁹ et-Talakânî, Sâhib b. Abbâd Ebü'l-Kâsım İsmâil, *el-Muhîr fî'l-Lüga*, y.y., t.y., c. I, s. 369.

³⁰ Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, c. I, s. 425.

cevher aynı anlamıyla kullanıldığında bir şeyin özünü, aslını, esas doğasını (tabiatını),³¹ hakikatini ve kühünü³² ifade etmektedir.

"جوهر" "Cevher" kavramının sık kullanıldığı bir diğer anlam, kıymetli, değerli taş, değerli bir mücevher manasındaki zahîrî anlamıdır.³³ Cevher ve özellikle çoğul şekli olan cevâhir kavramı, kıymetli taşların yanı sıra madenleri ve mineralleri ifade etmek için de kullanılmıştır.³⁴ Cevher bu anlamda düşünüldüğünde kendisinden fayda sağlanan bir şeydir. Zira yüzüklere takılan kıymetli taşlar da cevherden yapılır. Kralların taşları değerli ve pahalı taşlarla süslenir. Bir kralın veya hükümdarın mülkünün ve kılık kıyafetinin bir parçası da değerli taşlardan olur. Bu taşlardan birisi de mücevherlerdir.³⁵ Mücevherler gerek maddi olarak gerekse manevi olarak değerli olduklarından dolayı kendisinden fayda elde edilen bir şey olarak isimlendirilmişlerdir. Mücevherlerin çeşitleri vardır. Bunlar serbest cevherler yani incilerdir; bir de genelde kral veya hükümdarların kullandıkları taç mücevherleri bulunur. Gazzâlî buradan yola çıkarak Kur'ân âyetlerinin bir kısmını mücevher ve inci olarak taksim etmiştir. Bu taksim ilgili bölümünde izah edilecektir.

"جوهر" "Cevher" kavramı felekler, gezegenler, yıldızlar ve ruhlar için de kullanılmaktadır. Ancak bunlar sadece cevher değil ulvî cevherler olarak anılmaktadır.³⁶ Atom için de cevher-i ferd kavramı kullanılmakta ve bölünmez olan ve bölünmeyi kabul etmeyen en küçük cisim olarak tarif edilmektedir.³⁷

³¹ Ebu'l-Azm, Abdül-Ğanî, *Mu'cemü'l-Ğanî*, s. 1775.

³² el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tezhibü'l-Lüğa*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 2001, c. VI, s. 18; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1252; ez-Zebidî, *Tâcü'l-Arûs*, c. XXXVI, s. 389; Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, c. III, s. 1975, Derviş, Abdullah, *el-Me'âcimü'l-Arabiyye me'a İ'tinâ'in Hâssin bi Mu'cemi'l-'Ayn li'l-Halîl b. Ahmed*, Mektebetü's-Şebâb, y.y, t.y., s. 75.

³³ el-Cevherî, Ebu Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâîyn, Beyrut, 1987, c. VI, s. 480; İbn Fâris, Ahmed b. Faris b. Zekerîyya, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüğa*, Dâru'l-Fikr, 1979, c. III, s. 294; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, 3. Baskı, Beyrut, h. 1414, c. II, s. 285.

³⁴ Kutluer, İlhan, "Cevher", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 450-455.

³⁵ Ebu'l-Azm, *Mu'cemü'l-Ğanî*, s. 1775; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1252; Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, c. I, s. 425; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-Vasîl*, c. I, s. 149; Cebel, Muhammed Hasan Hasan, *el-Mu'cemü'l-İştikâkî fi'l-Muessal li Elfâzi'l-Kur'ân'ı Kerîm*, Mektebetü'l-Âdâb, 1. Baskı, Kahire, 2010, c. I, s. 351.

³⁶ Ebu'l-Azm, *Mu'cemü'l-Ğanî*, s. 1775; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1252; Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, c. I, s. 425.

³⁷ Ebu'l-Azm, *Mu'cemü'l-Ğanî*, s. 1775; Rıza Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüğa*, Dâru Mektebetü Hayya, Beyrut, 1985, c. I, s. 529; Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, c. I, s. 425.

Bir de son olarak felsefede kullanılan "جوهر" "cevher" kavramı vardır.³⁸ Felsefede cevher: Bir varlığı tanımlamak için başvurulabilecek mantığın on kategorisinin ilkidir ve diğer dokuzunun dayandığı temeli teşkil etmektedir. Zaman, mekân, nitelik, nicelik ve diğer kategoriler arazlardır ve cevher olmadan kendi başlarına var olamazlar. Cevher ise hiçbir şeye dayanmayan, bütün arazların kendisine yüklendiği temel kategoridir. Kavramın tanımında yer alan öteki ayırıcı vasıf ise cevherin birbirine zıt arazları kabul etmesine rağmen değişmeden bir ve aynı kalmasıdır. Hatta Aristo'ya göre bu, cevherin en ayırıcı vasfıdır. Bu anlamda cevher değişiminin sabit mihreri, taşıdığı ve desteklediği niteliklerin "substratum"u (hâmil) olmaktadır. Aristo bu fikirleriyle bağlantılı bir şekilde ferdîleşme ilkesi olarak maddeye, mahiyeti belirleyen ilke olarak sûrete ve madde ile sûretten meydana gelen cisme cevher demiştir. Fârâbî'nin (ö. 339/950) eserlerinde de Tanrı'ya açıkça cevher denilmektedir.³⁹

Gazzâlî'nin eserinde birinci ve ikinci tanımlardaki anlama binaen ve iki tanımı da bünyesinde dercettiği için cevher kavramını kullandığı, eserine de Cevâhîrû'l-Kuran adını verdiği görülmektedir. Zira ilimleri sınıflandırırken mücevher isimlerini kullanmış ve âyetleri sınıflandırırken de Allah'ın birliğini ve tevhid akidesini öze, merkeze koymuş ona göre değerlendirmiştir.

2.2. Eserin Yazılış Amacı

Gazzâlî, esere hamdele ve salve ile giriş yaptıktan sonra okuyucuyla karşılıklı konuşma üslubu kullanarak (deneme üslubuyla) söze başlamakta ve okuyucuya "seni uykudan uyandırmak istiyorum"⁴⁰ diyerek bir maksat ortaya koymaktadır. Ardından okuyucuya "Ey Kur'ân ile meşgul olan ama bu hususta gevşek davranıp Kur'ân'ın zahirî manalarını ve lafızlarını hızlıca kapan kişi" diyerek tenkitli bir şekilde hitap etmekte, Kur'ân-ı Kerîm'in derinliklerine inmesi ve inceliklerini kavraması için peşpeşe ikazlar yapmaktadır. Gazzâlî'nin okuyucuya yaptığı ikazlar şu şekildedir:

³⁸ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Ömer, Ahmed Muhtar, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, c. I, s. 425; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, c. I, s. 149.

³⁹ Kutluer, İlhan, "Cevher", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 450-455.

⁴⁰ el-Gazzâlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân*, s. 9.

"Ey Kur'ân ile meşgul olan ama bu hususta gevşek davranıp Kur'ân'ın zahiri manalarını ve lafızlarını hızlıca kapan kişi! Sen nereye kadar okyanusun sahilinde gözün kapalı dolaşarak Kur'ân'ın muazzam ahvalinden gafil olacaksın? Artık Kur'ân'ın harikalarını görüp de hoş ve tatlı şeylerini sahile çıkartma zamanı gelmedi mi? Onun derinliklerine dalarak mücevherlerini çıkartıp zengin olma zamanı gelip dayanmadı mı? Okyanusun sadece sahillerine ve manzarasına sürekli bakıp da inci ve mücevherlerinden mahrum kaldığın için nefsini kınama zamanı gelmedi mi? Kur'ân'ın engin bir okyanus olduğu haberi sana ulaşmadı mı? Okyanusun sahillerinden farklı farklı nehir ve kanalların oluşması gibi, önceki ve sonraki nesillerin ilminin de Kur'ân'dan bu şekilde çeşit çeşit kol ve türlere ayrıldığı haberi sana gelmedi mi?"⁴¹

Gazzâlî ikazlardan sonra okuyucuya yönelik bu uyarıları kardeşlik hukukuna istinaden yaptığını söylemektedir. Son olarak ona yol gösterdiği için okuyucunun duasının bereketini umduğunu belirterek bu kısmı sonlandırmaktadır.⁴²

Gazzâlî'nin eserde birinci fasıl olarak kısaca ele aldığı ve "Kur'ân'ın Engin Bir Okyanus Olması, Mücevherler ve Yakutlar İçermesi" başlığını verdiği bu bölüm eserin amacının anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

2.3. Eserde Cevher İsimlerinin Kullanılması

İnsanoğlu zenginliğin nişanesi, sağlıklı yaşamanın bir vesilesi veya güzelliğin ifadesi olarak kabul ettiği değerli taşlara daima ilgi duymuştur. Bu ilgi sahip olma arzusuyla sınırlı kalmamış onların özellikleri ile ilgili bilgi edinme yoluna sevk etmiştir.⁴³ Araştırıldıkça kendilerince kıymetli olanlara verdikleri değer nispetince merteye kazandırmışlardır. Gazzâlî de mücevherlerin kıymetinden ve mertebelerinden yararlanarak *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde ilimleri zikrederken çeşitli mücevher isimleriyle ve benzetmelerle onları isimlendirmiştir. Bu mücevherler; kırmızı yakut, gri yakut, sarı yakut, yeşil zümrüt, zeberced, inci ve mercandır. Ayrıca ilimlerin mertebelerinden bahsederken de sadef, lübab ve cevher benzetmeleri yapmaktadır.

⁴¹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 9.

⁴² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 9.

⁴³ Kırbıyık, Mehmet, *Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar*, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Yıl: 2007, Sayı: 18, s. 62.

2.3.1. Kırmızı Yakut (الياقوت الاحمر)

Eserde mücevherler ve neden bu mücevherlerin kullanıldığı araştırıldığında çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır. Bu mücevherlerin içinde kendisiyle en çok teşbih yapılanı "الياقوت الاحمر" kırmızı yakuttur. Genel çerçevede bakıldığında ise bunun sebebi, kırmızı yakutun diğer değerli taşlara göre daha kıymetli olması ve bundan dolayı daha çok tercih edilmesidir. Alimler kırmızı yakutu da derecelere ayırmışlar ve bunu da genellikle renginin tonuna göre yapmışlardır. Ancak tonu ne olursa olsun kırmızı yakut, yakut çeşitleri arasında en değerlisidir, en şerefli ve asil olanıdır.⁴⁴ Kindî (ö. 252/866 [?])'nin renkleri tasnifinde de kırmızı yakutun da bir çeşidi olan behremânî rengin derecesi en yüksektir.⁴⁵ Kırmızı yakuttan sonra da gri (الياقوت الأكهب) ve sarı yakut (الياقوت الأصفر) gelir.⁴⁶

Gazzâlî'nin yakut ve çeşitlerini teşbihte çokça kullanması, yakutun çeşitli nedenlerden dolayı tercih sebebini teşkil eder. Bu sebeplerden bazıları şöyle sıralanabilir; ateşe dayanıklı olması, bütün taşlardan ağır olması, kışın suya atılınca suyun donmaması, elektriği birkaç saat muhafaza edebilmesi, boyna asılınca vesveseye iyi gelmesidir.⁴⁷ Yakutun sağlık açısından da bazı faydalarının olduğu belirtilmektedir. Bunlar da; kalbi takviye etmesi, ferahlık vermesi, dövülüp karanfille yenildiğinde yürek çarpıntısına iyi gelmesidir.⁴⁸ Bu taşla ilgili "Yakut yüzük takınız çünkü o fakirliği ortadan kaldırır", "Kim kaşı yakut olan bir yüzük edinirse Allah o kişiden fakirliği kaldırır" meallerinde mevzu hadisler de vardır.⁴⁹

⁴⁴ el-Bîrûnî, Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Cemâhir fî Mârifeti'l-Cevâhir*, y.y., t.y., s. 15; el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, y.y., 1992, c. I, 197.

⁴⁵ el-Bîrûnî, *el-Cemâhir fî Mârifeti'l-Cevâhir*, s. 15.

⁴⁶ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 11.

⁴⁷ Onay, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Haz. Cemal Kurnaz), TDV Yay., Ankara, 1994, s. 432; Kuşoğlu, Mehmet Zeki, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006, s. 161; Kırbıyık, Mehmet, *Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar*, s. 72.

⁴⁸ Tarlan, Ali Nihat, *Divan Edebiyatında Tevhitler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1936, s. 10; Onay, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, s. 433; Kuşoğlu, Mehmet Zeki, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, s. 161; Kırbıyık, Mehmet, *Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar*, s. 72.

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *el-Mevzûât*, Muhammed Abdülmhs Sahibü'l-Mektebetü's-Selefiyye bi'l-Medineti'l-Münevvere, 1. Baskı, 1966, c. III, s. 60; es-Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebi Bekr Celalüddin, *Câmiu'l-Ehâdis*, Hasan Abbas Zeki, y.y., t.y., c. XLI, s.422; es-Süyûtî, *el-Le'âli'l-Masnûa fî'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1996, c. II, s. 232; İbn Arrâk, Nûreddin Ali b. Muhammed b. Ali, *Tenzihü's-Şeriatî'l-Merfûa ani'l-Ahbâri's-Şeniati'l-Mevzûa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı,

2.3.2. Yeşil Zümrüt (الزمرد الأخضر), Zeberced (الزبرجد)

Gazzâlî'nin eserinde kullandığı değerli taşlardan diğer ikisi de yeşil zümrüt ve zeberceddir. Farabi, zümrüt taşının ve zebercedin aynı olduğunu (bir rivâyete göre benzer olduğu)⁵⁰, bu taşlara Acemlerin zümrüt taşı, Arapların zeberced dediğini söyler. Nasîruddîn-i Tûsî (ö. 672/1274) ise iyisine ve kusursuzuna zeberced, diğerlerine zümrüt taşı der. Tifâşî (ö. 651/1253) ve diğer cevher satanlara göre zümrüt ve zeberced birbirinden farklı iki cevherdir.⁵¹ Yeşil renkli bir kristal olan zümrüt, başlangıçta yakut iken çeşitli etkenlerle yeşil renk alan değerli bir taştır.⁵² Bu taş hakkında da çeşitli inanışlar mevcuttur. Bu inanışlar kısaca şunlardır: Kişinin üzerinde zümrüt bulundurması göz ağrısından korunmaya sebep olur, bakanların gözüne parlaklık verir, zehirlenmelerde panzehir olarak kullanılır, yılanların gözlerine tutulduğunda kör eder, sara ve melankoliye iyi gelir.⁵³ Zeberced ile zümrüdün farklı olduğunu savunanların bazılarına göre ise zeberced, başlangıçta zümrüt iken sıcaklık azlığından olgunlaşmadan daha açık renklerde kalmıştır. Bunun da işlevi zümrüte yakındır.⁵⁴

2.3.3. Parlak İnci (الدر الأبر)

Deniz kabuğunun (sade) denizin dibinde büyüttüğü şeydir.⁵⁵ *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da geçen ve teşbihte kullanılan bir diğer cevher de incidir. İnci genellikle mercanla beraber kullanılır. İkisi de denizden çıkarılır ve ikisi de göze sürme olarak sürüldüğünde göz sinirlerini kuvvetlendirir ve gözün parlaklığını artırır.⁵⁶ Rivâyete göre inci, kalbi ferahlatır, yüzü güzelleştirir ve kalp kanını tasfiye eder.⁵⁷ Mercan ise

Beyrut, h. 1399, c. II, s. 270; el-Fettenî, Muhammed Tahir b. Ali, *Tezkiratü'l-Mevzûât, İdâratü'l-Tabâ'atü'l-Münîriyye*, 1. Baskı, y.y., h. 1343, s. 159; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y., s. 194.

⁵⁰ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. V, s. 582.

⁵¹ <https://www.otantiktas.com/zumrut-tasi-cesitleri-renkleri-isimleri.html>.

⁵² Ethem, Mehmet Yaşar, *A'dan Z'ye Kıymetli ve Yarı Kıymetli Taşlar (Süs Taşları)*, Mars Matbaası, Ankara, 1990, s. 2; Kırbıyık, Mehmet, *Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar*, s. 73.

⁵³ Kutlar, Fatma Sabiha, *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risale-i Cevâhir-Name*, Öncü Kitap, Ankara 2005, s. 64; Kırbıyık, Mehmet, *Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar*, s. 73.

⁵⁴ Kuşoğlu, Mehmet Zeki, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, s. 166; Kırbıyık, Mehmet, *Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar*, s. 73.

⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. I, s. 402.

⁵⁶ Kutlar, Fatma Sabiha, *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risale-i Cevâhir-Name*, s. 66.

⁵⁷ Tarlan, Ali Nihat, Ali Nihat, *Divan Edebiyatında Tevhitler*, s. 11.

sara hastalığına, eklem ağrılarına iyi gelmekle beraber kanı saflaştırır.⁵⁸ Bu cevherler teşbihlerde genellikle benzetilen şeyin kıymetine ve güzelliğine işaret etmek için veya sevgili manasında kullanılmaktadırlar.⁵⁹ Elmalılı (ö. 1942) tefsirinde Duhâ Sûresi ile ilgili açıklamalar yaparken Hz. Peygamber için “Dürr-i Yetîm” ifadesi kullanmaktadır. Buna göre yetim, küçükken babadan öksüz kalan demek olup bunda tek başına yalnız kalmış olmak mânâsı vardır. Onun için tek ve benzersiz veya pek az bulunur kıymetli şeye de yetim denilir. Benzeri yok gayet kıymetli inciye "dürr-i yetim" denilmesi de bundandır.⁶⁰

Gazzâlî'nin eserinde yer verdiği ve yukarıda kısaca bilgileri verilen mücevherlerin bazıları âyet ve hadislerde de yer almaktadır. İçerisinde mücevher isimleri zikredilen bazı âyetler şunlardır:

el-Hac, 22/23: " يُحَلِّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا / Onlar orada altın bilezik ve incilerle süslenecektir."

el-Fâtır, 35/33: " جَنَّاتٌ عَنْ دُونِهَا يُدْخَلُونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا / Onların gireceği yer Adn cennetleridir. Orada altın bilezikler ve incilerle süsleneceklerdir."

et-Tûr, 52/24: " وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ عِلْمَانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ / Sedeflerinde saklı incilere benzeyen genç hizmetçileri etrafında dönüp dururlar."

er-Rahmân, 55/22: " يُخْرِجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤَ وَالْمَرْجَانَ / Onlardan inci ve mercan çıkar."

er-Rahmân, 55/58: " كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ / Sanki onlar yakut ve mercandır."

el-Vâkıa, 56/23: " كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ / Saklı inciler misali."

el-İnsan, 76/19: " إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مَنثورًا / Baktığında onları etrafa saçılmış inciler sanırsın."

Rivâyetlerde kullanımı ise daha çok şahısları yüceltmek amacıyla olmuştur. Bazı hadislerde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i sevenlere başları kırmızı yakuttan, toynakları yeşil zebercedden olan atların verileceği zikredilmektedir.⁶¹ Başka bir

⁵⁸ Kutlar, Fatma Sabiha, *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risale-i Cevâhir-Name*, s. 66.

⁵⁹ Kırbyık, Mehmet, *Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar*, s. 65.

⁶⁰ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Zehraveyn Yay., İstanbul, t.y., c. VIII, s. 5898-5900.

⁶¹ el-Basrî, Affân b. Müslim b. Abdillâh, *Ehâdis Affan b. Müslim*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2004, s. 113; el-Bağdâdî, el-Hatîb Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târihu Bağdâd*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 2002, c. III, s. 569; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b.

rivâyet ise "Kim Adn cennetindeki yakut kırmızısı değneğe tutunmak isterse Hz. Ali'nin sevgisine sarılsın" şeklindedir.⁶² Bunun yanı sıra rivâyetlerden de görüleceği üzere mücevherler her zaman çeşitli şeylere benzetilmişlerdir. Bu duruma Kayser'in Hz. Ömer'e yazdığı mektupta hurma ağacını tarif ederken önce beyaz inci gibidir daha sonra yeşil zümrüt gibi olur, kızarınca da kırmızı yakuta benzer şeklindeki izahı⁶³ örnek verilebilir. Aynı şekilde cennetteki Tuba ağacı anlatılırken de benzer şekilde teşbihler yapılmaktadır.⁶⁴

Bu mücevherler tarihte de farklı eşyaların yapımında kullanılmış ve yapılan eşya değerli kabul edilmiştir. Örneğin; kırmızı yakuttan Hristiyanların bir haçı olduğu rivâyet edilmiştir.⁶⁵ Hz. Süleyman ve Belkıs'ın tahtından bahsederken de kırmızı yakut, yeşil zebced, inci ve mercanla süslü olduğu anlatılmaktadır.⁶⁶

Gazzâlî'nin eserinde bu değerli taşları kullanması, eserine bu ismi vermesi belki de dikkatleri benzetilen şeye çekmek istemesinden ve değerinin anlaşılmasına yardımcı olacağını düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Zira insanoğlu için çok kıymetli olan cennetin tasvir edildiği rivâyetlerde de bu mücevherler çokça

Abdillah, *Târîhu Dimaşk*, Dâru'l-Fikr li't-Tabâati ve'n-Neşr li't-Tevzîi, y.y., 1995, c. XXX, s. 148; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidü'l-Mecmûa*, s. 337; Haldun el-Ahdeb, *Zevâidü Târîhu Bağdâd ale'l-Kütübi's-Sitte*, Dâru'l-Kalem li't-Tabâati ve'n-Neşr li't-Tevzîi, 1. Baskı, Dimaşk, 1996, c. II, s. 180; İbn Eyyûb, Ahmed b. Süleyman, *Mevsûa Beyti'l-Mukaddes ve Bilâdi's-Şam el-Hadîsiyye*, Merkezü Beyti'l-Mukaddes li'd-Dirâsâti't-Tevsikiyye, 1. Baskı, Kıbrıs, 2013, s. 686.

⁶² el-Mâlikî, Ebu'l-Hasen el-Vâsitî, *Menâkıb Emîru'l-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib*, Dâru'l-Âsâr, 1. Baskı, San'a, 2003, s. 284; Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Baskı, Dimaşk-Suriye, 2013, c. VI, s. 443; İbnü'l-Mülakkın, Ebu Hafs Siracüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed, *Muhtasâru İstidrâki'l-Hâfiz Ez-Zehbî ala Müstedreki Ebî Abdillah el-Hâkim*, Dâru'l-Âsime, 1. Baskı, Riyad, h. 1411, c. III, s. 1420; es-Süyûtî, *el-Le'âli'l-Masnûa fî l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, c. I, s. 337.

⁶³ İbnü'l-A'râbî, Ebu Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd, *Mu'cem İbnü'l-A'râbî*, Dâru İbnü'l-Cevzî, 1. Baskı, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 1997, c. II, s. 579; en-Nehrevânî, Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyâ b. Yahya, *el-Celîsü's-Sâlihü'l-Kâfi ve'l-Enîsü'n-Nâsihu's-Şâfi*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2005, s. 150.

⁶⁴ el-Âcurrî, Ebu Bekr Muhammed b el-Hüseyn b. Abdillah, *eş-Şeria*, Dâru'l-Vatan, 2. Baskı, Riyad, 1999, c. II, s. 1039; İbn Batta, Ebu Abdillah Ubeydullah b. Muhammed, *el-İbâne an Şeriatil-Fırakî'n-Nâciye ve Mucânebeti'l-Fırakî'l-Mezmûme*, Dâru'r-Riâyeti li'n-Neşri ve't-Tevzîi, Riyad, t.y., c. VII, s. 81.

⁶⁵ el-Vâkîdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd, *Fütühu's-Şâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, y.y., 1997, c. I, s. 150.

⁶⁶ eş-Şerîşî, Ebu Abbas Ahmed b. Abdülmü'min b. Musa, *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 2006, c. III, s. 164; en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1. Baskı, Kâhire, h. 1423, c. XIV, s. 110; ed-Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsa, *Hayâtü'l-Hayevânü'l-Kübra*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, h. 1424, c. I, s. 316.

kullanılmakta, kırmızı ve sarı yakuttan, yeşil zümrüitten ve beyaz inciden kasırlar, kırmızı yakuttan ve yeşil zebercedden döşemelerin olduğu zikredilmektedir.⁶⁷

2.4. Eserde Yer Alan Cevâhir İle İlgili Diğer Kelimeler

2.4.1. Nefâis (نفائس)

Değerli, kıymetli, enfes demektir. Eserin birinci kısmı olan Mukaddime bölümünün ikinci maddesi Kur'ân'ın değerli, kıymetli yönleri ve hedefleri olarak adlandırılmış, sûre ve âyetler altı çeşit olarak özetlenmiştir.⁶⁸ Muhtelif eserlerde değerli ilişkiler (bağlar),⁶⁹ kıymetli mallar,⁷⁰ değerli kitaplar⁷¹ gibi manalarda sıfat niteliği ile kullanılmaktadır. Eserde nefâis (نفائس) kelimesinin yanı sıra Nefâisü'l-Kur'ân (نفائس القرآن) tabiri de yer almaktadır.⁷² Araştırıldığında bu şekilde kullanımın yalnızca Gazzâlî'ye ait olduğu görülmektedir. Gazzâlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde yer alan Nefâisü'l-Kur'ân (نفائس القرآن) tabiri müellif mukaddimesindeki on ikinci fasıl olan Fâtiha Sûresi ile ilgili maddenin açıklamasında kullanılmaktadır. Buna göre Nefâisü'l-Kur'ân (نفائس القرآن), Fâtiha sûresindeki "Kur'ân'ın çok değerli sekiz meselesi" manasında kullanılmaktadır.⁷³

2.4.2. Makâsıd (مقاصد)

Gazzâlî, sözlükte maksatlar, amaçlar, hedefler demek olan Makâsıd (مقاصد) ifadesini nefâis (نفائس) kelimesiyle beraber kullanmıştır. Çünkü müellif Kur'ân'ın

⁶⁷ İbn Ebü'd-Dünya, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî, *Sıfatü'l-Cenne Li İbn Ebi'd-Dünya*, Mektebetü İbn Teymiyye-Kahire, Mektebetü'l-İlm-Cidde, t.y., s. 73; et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, Beyrut, 1984, c. I, s. 76; es-Sa'lebî, Ebu İshâk Ahmed b. İbrahim, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru't-Tefsîr, 1. Baskı, Cidde, 2015, c. XXX, s. 360; el-İsferâyînî, Tâhir b. Muhammed Ebü'l-Muzaffer, *et-Tefsîr fi'd-Dîn ve't-Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*, Âlimü'l-Kütüb, 1. Baskı, Lübnan, 1983, s. 175.

⁶⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 11.

⁶⁹ İbn Hâkân, Ebü Nasru'l-Fettah, *Kalâidü'l-İkyân fi Mehâsini'r-Ruesâ ve'l-Kudât ve'l-Küttâb ve'l-Edibâ ve'l-Ayân*, Matbaatü'l-Emiriyye, Bulak, 1866, s. 30.

⁷⁰ el-Câhız, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *Resâilü'l-Câhız*, Mektebetü'l-Hânicî, Kahire, 1964, c. IV, s. 311; el-Buhârî, Ebü Abdillâh, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr- Dâru'l-Yemame, 5. Baskı, Dimaşk, 1993, c. IV, s. 1811.

⁷¹ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, en-Nâşiru'l-Mütemeyyizi li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, Riyad, 2019, c. I, s. 105.

⁷² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 6.

⁷³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 43.

değerli, kıymetli yönleriyle hedeflerini beraber zikretmeyi tercih etmektedir.⁷⁴ Aynı zamanda Gazzâlî, eserin üçüncü faslının adını "Mekâsıdu'l-Kur'ân'ın Şerhi" koyarak bazı açıklamalarda bulunmuştur.⁷⁵ Ayrıca eserin ikinci bölümünün yani müellifin inci ve mücevher olarak nitelendirdiği âyetlerin bir araya getirildiği bölümün adına da "Fi'l-Mekâsıd" denilmektedir.⁷⁶

2.4.3. Sade (الصدف)

Kelime; kabuk, içinde incilerin bulunduğu deniz kabuğu,⁷⁷ istiridye, bazı hayvanlardaki koruyucu kabuk ve sedef demektir. Bu mana ile ilişkili olarak denizdeki kalın balık manası da bulunmaktadır.⁷⁸ Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da ilimleri tasnif ederken en dışta kalan ilimleri sade ilimler (علوم الصدف) olarak adlandırmıştır.⁷⁹ Müellifin bu adlandırmayı içerisinde inci bulunan deniz kabuğu manasına işaretle yaptığı anlaşılmaktadır. Zira eserde bir sadeften sonra başka bir sade fe rastlanacağını ve en sonunda cevher olan ilme ulaşılacağından bahsetmektedir.⁸⁰ Sade kelimesi buradaki kullanımının haricinde farklı anlamlarda da kullanılmaktadır. Örneğin; "حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ" "*Nihâyet (vadiyi demirle doldurup) iki dağın arasını aynı seviyeye getirince*"⁸¹ âyet-i kerîmesinde geçen "الصدفَيْنِ" kelimesi ilk manası olan dış kabuk anlamında değil "yüksek dağ" manasında kullanılmaktadır.⁸² Her şeyin (binanın) en yüksek yeri anlamı için de sade kavramı kullanılmaktadır.⁸³ Bu manaya işaret eden hadisler mevcuttur.⁸⁴ Âyete bu şekilde (yüksek dağ) mana verilmesinin sebebinin sade kavramının "en yüksek yer" anlamı taşımasından kaynaklı olduğu görülmektedir. Hedef manasında kullanıldığı da

⁷⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 5.

⁷⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 11.

⁷⁶ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 53.

⁷⁷ et-Talakânî, *el-Muhîr fi'l-Lüga*, c. II, s. 216; el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga*, c. IV, s. 1384; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IX, s.188; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. III, s. 434.

⁷⁸ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga*, c. II, s. 333.

⁷⁹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 18.

⁸⁰ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 18.

⁸¹ el-Kehf, 18/96.

⁸² Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellam, *Garibu'l-Hadis*, Matbaatü Dâiratü'l-Maarifeti'l-Osmâniyye, 1. Baskı, Haydarâbâd, 1964, c. I, s. 78; et-Talakânî, *el-Muhîr fi'l-Lüga*, c. II, s. 216; el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga*, c. IV, s. 1384; er-Râzî, Zeynüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtâru's-Sihâh*, Mektebetü'l-Asriyye- Beyrut, ed-Dâru'n-Nemuziciyye- Sîde, 5. Baskı, 1999, s. 174.

⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IX, s.187; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. VII, s. 24; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. III, s. 433.

⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IX, s.188.

müşahade edilmektedir.⁸⁵ Sade kelimesinin işaret ettiği başka bir anlamı ise araz, şarta bağlı olan, geçici demektir.⁸⁶ Ayağın bir yöne meyletmesi, devenin nalının bir yöne meyli (devenin ayağında düzeltilemez, geri dönülmez bir eğiklik olması, yamuk basması),⁸⁷ ellerdeki eğrilik gibi manaları da vardır.⁸⁸

2.4.4. Lübab (اللباب)

Lübab kelimesinin hareketleri farklılaştığında anlamında da değişiklik olmaktadır.⁸⁹ Eserde geçen formatına göre lübab kelimesi; öz, cevher, asıl, merkez, en iyi kısım demektir.⁹⁰ Her şeyin özü, saf hali (cevizin içi, fıstığın içi, buğday, un vs.) şeklinde kullanılmaktadır.⁹¹ Bir nesnenin hâlis, seçkin ya da en iyi kısmını ifade eder.⁹² Gazzâlî eserde "lübab" kelimesini ilimlerin tasnifinde kullanmış, öze yakın olan ilimlere "lübab ilimler" demiştir. Ayrıca müellif mukaddimesindeki Makasîd kısmında (لباب آيات القرآن) "Kur'ân Âyetlerinin Özü" şeklinde bir kullanımı mevcuttur.⁹³ Gazzâlî bu ifadeyle beraber yukarıda anlatıldığı üzere âyetlerin özünü inci ve cevâhir olarak ikiye ayırdığından bahsetmektedir.

2.4.5. Esrâr (أسرار)

Tekil hali "السِّرُّ" olan kelime; sırlar, gizler,⁹⁴ iyinin ve kötünün gizli eylemi,⁹⁵ nefiste içte ketmedilen (saklanan) söz⁹⁶ demektir. Âyet-i kerîmede bu anlama işaret

⁸⁵ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. VII, s. 24; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. III, s. 433.

⁸⁶ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga*, c. IV, s. 1384.

⁸⁷ er-Râğîb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, (Çev. Yusuf Türker), Pınar Yay., İstanbul, s. 837.

⁸⁸ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga*, c. IV, s. 1384; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IX, s. 187; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. III, s. 433.

⁸⁹ Bknz: İlgili sözlükler ve kaynaklar.

⁹⁰ et-Talakânî, *el-Muhît fi'l-Lüga*, c. X, s. 310; er-Râzî, Zeynüddin Ebu Abdillâh, *Muhtârü's-Sihâh*, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. I, s. 729; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. IV, s. 190; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. V, s. 139; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, c. II, s. 811; Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul, 2012, s. 815.

⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. I, s. 729; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. IV, s. 196; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. V, s. 139.

⁹² er-Râğîb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 1301.

⁹³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 6.

⁹⁴ et-Talakânî, *el-Muhît fi'l-Lüga*, c. VIII, s. 238; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IV, s. 356; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 406; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. I, s. 62.

⁹⁵ ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Esâsü'l-Belâğa*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1998, c. I, s. 450.

⁹⁶ er-Râğîb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 705; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. III, s. 138.

edilerek "Onlarla gizliden gizliye buluşma yönünde sözleşmeyin"⁹⁷ şeklinde yer almaktadır.⁹⁸ "Esrar" kelimesi tekil formu ile Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyette karşımıza çıkmakta⁹⁹ ve âyetlerin çoğunluğunda gizli ya da açık olarak Allah rızası için harcama yapılması tavsiye edilmektedir. Bu kelime (السِّر) açıklanırken sırrın ne olduğuna dair farklı örnekler verilmektedir. Örneğin; 'Ekinler ve hurma için toprağın sırrı, onların toprakta yetişmesi ve uygun hale gelmesidir' ve 'Senin sırrın kanındandır' cümleleri gibi.¹⁰⁰ Bu ifadelerden "sır" ve "esrâr" kavramlarının bir şeyin altındaki, kökenindeki gizli bir duruma veya gizli bir şeye işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bazı alimler bu duruma da örnek teşkil edebilecek nitelikte olarak avuç içindeki ve alındaki çizgilerin¹⁰¹ de sırlarının olduğundan bahsetmektedirler.¹⁰² Nikah, evlilik, cima kavramlarını ve insanların mahrem uzuvlarını¹⁰³ da (السِّر) sözcüğüyle ifade etmişlerdir. Bunun nedenini ise onun (nikahın evliliğin veya cimanın) gizlenmesi olduğunu söylemişlerdir. Müstear olarak 'halis, safî' anlamında kullanılıp 'Şu kişi nesep ya da aile olarak kavminin en halisidir, en safisidir' anlamında "هو في سر قومه" denilmiştir. Buradan hareketle vadinin, derenin en verimli, en iyi yerine "سر الوادي" denilmiştir.¹⁰⁴ Gazzâlî *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da "أسرار" kelimesini "أسرار الفاتحة / Fâtîha'nın Sırları" şeklinde bir konu başlığı olarak

⁹⁷ el-Bakara, 2/235.

⁹⁸ et-Talakânî, *el-Muhît fi'l-Lüğa*, c. VIII, s. 238;

⁹⁹ Gizli ya da açık olarak Allah rızası için harcama yapılması tavsiye edilen bazı âyetler şunlardır: Bakara, 2/274: "الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِالْإِلِّ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" "Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık olarak hayra sarf edenler için rableri nezdinde ecirleri vardır; onlar için ne korku olacak ne de üzüleceklerdir"; Ra'd, 13/22: "وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ" "Ve onlar rablerinin rızasını elde etmek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda gizli açık harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya hayatının sonu (cennet) sadece onlarındır"; İbrâhîm, 14/31: "وَعَلَانِيَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خِلَالَ" "İman eden kullarıma söyle: Alım satımın bulunmadığı, dostluğun fayda vermediği o gün gelmeden önce namazlarını dosdoğru kılsınlar, onlara verdiğimiz rızıklardan Allah rızası için gizli ve açık harcasınlar"; Nahl, 16/75: "ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ" "Allah size, "عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ يَسْتَوُونَ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ" "Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler."

¹⁰⁰ et-Talakânî, *el-Muhît fi'l-Lüğa*, c. VIII, s. 238.

¹⁰¹ Alındaki ve avuç içindeki çizgilere "أسرار الكف والجبهة" denilmektedir.

¹⁰² el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa*, c. II, s. 683, 857; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, c. I, s. 450; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. XII, s. 5.

¹⁰³ er-Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s.705; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 406; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. XII, s. 5; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüğa*, c. III, s. 138.

¹⁰⁴ er-Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s.705.

kullanmıştır.¹⁰⁵ Aynı ifadeyi et-Tehânêvî (ö. 1158/1745'den sonra), *Keşşâfî Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm* adlı ansiklopedik eserinde Fâtîha'daki bazı kavramları açıklarken kullanmıştır.¹⁰⁶ Gazzâlî'nin buradaki kullanımına benzer olarak *Lisânü'l-Arab*' da da İhlas sûresinin Kur'ân'ın üçte birine denk olması bahsi anlatılırken "أسرار القرآن" tabiri yer almaktadır.¹⁰⁷

2.4.6. Kibrîtü'l-Ahmer (كبريت الأحمر)

Türkçeye çevrildiğinde kırmızı kükürt manası taşıyan "kibrîtü'l-ahmer" in sarı ve beyaz türleri de vardır. *Lügat-i Remzî'de* iksir anlamı verilen söz konusu terim, eski kimyaya göre madenleri altına dönüştürmeye yarayan madde/cevher anlamına gelmektedir.¹⁰⁸ "Kibrît" in bir anlamı da altındır.¹⁰⁹ Şemseddin Sami (ö. 1904) kibrîti-i ahmere "altın" manası verirken¹¹⁰ Muallim Naci (ö. 1893) ise "Eski kimyagerlere göre pek az bulunur bir iksir" şeklinde tanımlamıştır.¹¹¹ Kibrît-i ahmer, rivâyete göre güneyde, denize yakın yerlerde nadiren bulunur. Bu sebeple eşi benzeri bulunmayan bir insana da kibrît-i ahmer derler. Eski kimyada kibrît-i ahmer, dönüşümü bizzat sağlayacak olan cevher anlamında kullanılır. Ancak bu terim zamanla mistik bir boyut kazanarak olgunlaşmayı ve mükemmelleşmeyi ifade eden geniş bir anlam kazanmıştır.¹¹² Rivâyete göre Süleyman peygamberin yüzüğünün taşı kibrît-i ahmerden idi. Bu yüzük önceden Âdem peygamberin elindeydi. Süleyman peygamber, üzerinde ism-i azam yazılı bu yüzük ile insanlara, hayvanlara, cinlere ve rüzgâra hükmediyordu.¹¹³

Tasavvuf ıstılahında, velinin ulaştığı yüksek derecenin kemaline işaret için de sık sık kullanılan "kibrîtü'l-ahmer" tabiri başka bir görüşe göre ise mârifetullaha

¹⁰⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 38.

¹⁰⁶ et-Tehânêvî, Muhammed A'la b. Ali b. Muhammed, *Keşşâfî Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1. Baskı, t.y., c. I, s. 713, 848.

¹⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s. 122.

¹⁰⁸ Remzi, Hüseyin, *Lügat-i Remzî*, Hüseyin Remzi Matbaası, İstanbul, 2018, c. II, s. 183; Çeçen, Mehmet Korkut, *Eski Kimya'da Kibrît-i Ahmer Teriminin Klasik Türk Şiirine Yansımaları*, Türkoloji Araştırmaları, İstanbul, 2012, s. 764.

¹⁰⁹ Remzi, Hüseyin, *Lügat-i Remzî*, c. II, s. 183, İstanbul, 2018; Çeçen, Mehmet Korkut, *Eski Kimya'da Kibrît-i Ahmer Teriminin Klasik Türk Şiirine Yansımaları*, s. 764.

¹¹⁰ Sami, Şemseddin, *Kâmus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersââet, 1317, s. 1142; Çeçen, Mehmet Korkut, *Eski Kimya'da Kibrît-i Ahmer Teriminin Klasik Türk Şiirine Yansımaları*, s. 764.

¹¹¹ Nacî, Muallim, *Lügat-i Naci*, Çağrı Yay., İstanbul, 2006, s. 614.

¹¹² Çeçen, Mehmet Korkut, *Eski Kimya'da Kibrît-i Ahmer Teriminin Klasik Türk Şiirine Yansımaları*, s. 764.

¹¹³ Tarlan, Ali Nihat, *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*, Suhulet Matbaası, İstanbul, 1934, c. II, s. 80,81.

vukufiyet ve onun gerektirdiği gibi yaşamaktır. Allah dostları ve tasavvuf büyükleri de kibrît-i ahmer olarak görülür.¹¹⁴ İbn Arabî, kibrît-i ahmer teriminin kullanıma özel bir ihtimam göstermiş ve eserlerinde bu terimi kullanmıştır. Hatta bu ihtimam yüzünden olacak ki kendisi kibrît-i ahmer lakabıyla anılır olmuştur.¹¹⁵

Gazzâlî, bu kelimeyi "Kur'ân'ın Bölümlerinin Farklı İsimlerle Adlandırılması" ve "Kur'ân'ın İhtiva Ettiği Remiz ve İşaretler" başlıkları altında zikretmiş, eserin Türkçe tercümesine göre ise her derde deva olan ilaç manasında kullanmıştır¹¹⁶ ve bu bölümde bazı ilimlerde kibrît-i ahmerin (her derde deva olan ilaçların) de bulunduğu anlatılmıştır.¹¹⁷

Gazzâlî, kibrît-i ahmerin şehadet aleminde kimyasal bir maddeden ibaret olduğunu söylemektedir. Ancak ona göre bir şeyin özüne inip yüce sıfatları aşikâr edilmelidir. Zira bu şekilde bir yol izlendiğinde taş yakuta, bakır da som altına dönüşür. Dünya hayatında bu metod izlendiğinde ise dünyadaki üzücü ve can sıkıcı olaylarla lezzete ulaşılabilir, geçmişten sıyrılıp geleceğe bakılabilir. Gazzâlî'ye göre bu şekilde kalp esfel-i sâfilinden a'lây-i illiyyine yücelir. Allah-u Teala'ya yakınlık elde edilir ve ebediyen O'nun cemalini görmeye mazhar olunur.¹¹⁸ İşte bu sebeple Gazzâlî bu durum (ilim) için "Kibrît-i Ahmer" terimini kullanmaktadır. Zira kibrît-i ahmerin değeri özüne inildikçe anlaşıldığı gibi kul da özüne indikçe rabbi katında daha çok değerlenir ve mükafatlara mazhar olur.

2.4.7. Tiryâku'l-Ekber (ترياق الأكبر)

"Tiryâk" zehirlenmiş olanın devası,¹¹⁹ "Tiryâku'l-Ekber" ise en büyük panzehir¹²⁰ demektir. Araplar, kaygıyı giderdiğine inandıkları için şaraba da tiryâk (panzehir) demektedirler.¹²¹ Birçok eserde farklı hastalıklar için farklı ilaçlardan ve panzehirlerden bahsederken de tiryâk kelimesi kullanılmaktadır. Karamollazâde (ö.

¹¹⁴ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul, 2005, s. 376.

¹¹⁵ Konuk, Ahmed Avni, *İbn Arabî-Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, (Haz. Mustafa Tahralı), İz Yay., İstanbul, 2004, s. 392; Çeçen, Mehmet Korkut, *Eski Kimya'da Kibrît-i Ahmer Teriminin Klasik Türk Şiirine Yansımaları*, s. 765.

¹¹⁶ el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), s. 56.

¹¹⁷ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 26.

¹¹⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 33.

¹¹⁹ Maraşlı, Nedim- Maraşlı, Üsâme, *es-Sihâh fi'l-Lügati ve'l-Ulum*, y.y., t.y., s. 490.

¹²⁰ Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 119.

¹²¹ Maraşlı, Nedim- Maraşlı, Üsâme *es-Sihâh fi'l-Lügati ve'l-Ulum*, s. 490.

1278/1861) *Hâşiye Alâ Şerhi Tenvîri'l-Ebsâr* adlı eserinde insanın bedenî ve ruhanî hayatının istek ve ihtiyaçlarının düzenlenmesinde, ibadet ve muamelatının tanzim ve sıhhatinin belirlenmesinde fıkıhın önemli bir yeri olduğunu belirterek bu ilmi tiryâk-i ekber ve kibrî-i ahmer olarak tanımlamıştır.¹²² Karamollazade'nin fıkıh ilmini bu şekilde tanımlaması, ona atfettiği önemden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde buradan yola çıkarak Gazzâlî'nin de aynı maksatla bu şekilde isimlendirmeler yaptığı tespitinde bulunulabilir. Zira Gazzâlî, "Tiryâku'l-Ekber" benzetmesini aynı Karamollazade gibi ilimler söz konusu olduğunda yapmaktadır ve ilimlerin içerisinde Tiryâku'l-Ekber'in bulunduğuna işaret etmektedir.¹²³

Gazzâlî, Tiryâku'l-Ekber'i "mahlukatın nezdinde mideye oturan öldürücü zehirden şifaya kavuşturan panzehir" olarak tarif etmektedir. Bunun ise dünyada helak olmak manasına geldiğini vurgulamaktadır. Gazzâlî'ye göre esas zehir, kalpte olan helak edici bid'at, heva ve sapıklıktır. Bunun panzehiri yani Tiryâku'l-Ekber'i ise delil ve burhandır. Müellife göre bu panzehir, zehir ile kudsiyet aleminin arasına girerek ebedi çözüm olur.¹²⁴ Gazzâlî bu sebeple böyle bir isimlendirme tercih etmektedir.

2.4.8. Miskü'l-Ezfer (مسك الأنف)

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Câmiu li Ulûmi'l İmam Ahmed* adlı eserinde Miskü'l-Ezfer'in ne olduğu sorulmakta, cevap olarak ise hiçbir şeye karışmayan yanıtı verilmektedir.¹²⁵ Miskü'l-Ezfer'in Uzak Doğu'da yer alan Tibet isimli ülkeye atfedildiği rivâyet edilmektedir.¹²⁶ Bazı alimler bu ifadeyi eserlerini adlandırırken kullanmışlardır.¹²⁷ Miskü'l-Ezfer ifadesi farklı birçok eserde özellikle teşbih yapılırken kullanılmıştır. Örneğin; Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) tefsîrinde Kevser Sûresi'nde kevseri betimlerken çamuruna Miskü'l-Ezfer benzetmesi

¹²² <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/hasiye-ala-serhi-tenviru-l-ebsar-tercumesi-7-cilt>.

¹²³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 26.

¹²⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 33.

¹²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmiu li Ulûmi'l-İmam Ahmed*, Dâru'l-Fellâh lil-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Türâs, 1. Baskı, Füyum, 2009, c. XIII, s. 257.

¹²⁶ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 148; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. IV, s. 466; Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. I, s. 384.

¹²⁷ Eserler ve müellifleri şu şekildedir: İbn Arabî- *el-Miskü'l-Ezfer fî Vesâye's-Şeyhi'l-Ekber*, el-Âlûsî, Cemalüddîn Mahmûd Şükrî- *el-Miskü'l-Ezfer fî Ricali'l-Karni's-Sâni ve's Sâli's-Aşer*, el-Muhtar b. el-Arabî- *el-Miskül Ezferî fî Şerh ve Edilleti Fıkhi Metnil Ahdarî fil İbâdât*.

yapmaktadır.¹²⁸ Cennet nimetleri tasvir edilirken de bu tabir kullanılmaktadır. Zira Hz. Peygamber kendisine cennetteki evler sorulduğunda, cennetteki evleri betimlerken onların harçlarının Miskü'l-Ezfer'den olduğunu belirtmektedir.¹²⁹ Hz. Ali Hz. Peygamberi tarif ederken onun terinin miskü'l-ezferden daha güzel olduğunu söylemektedir.¹³⁰ Bir diğer benzetme de oruçlu kimsenin ağız kokusunun Allah katında Miskü'l-Ezfer'den daha güzel olduğu hadisindeki benzetmedir.¹³¹ Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Miskü'l-Ezfer en değerli, en güzel koku manasındadır. Gazzâlî ise Miskü'l-Ezfer tabirini aynı Tiryâku'l-Ekber ve Kibrîtu'l-Ahmer terimleri gibi ilimleri isimlendirirken kullanmayı tercih etmiştir.¹³²

Gazzâlî, Miskü'l-Ezfer'i "kişinin şehadet aleminde yanında bulundurduğu ve kendisinin kim olduğunu tanıtan bir koku" olarak ifade eder. Ona göre kişi kendini ne kadar gizlemeye çalışırsa çalışsın bu koku onu ele verir ve ilmî olarak elde edilmiş bilgilerden daha güzel bir koku yayılmamıştır. Gazzâlî, bu açıklamaları sebep göstererek Miskü'l-Ezfer ismini tercih ettiğini beyan etmektedir.¹³³

2.4.9. Bahru'l-Muhît (بحر المحيط)

Kelime manası olarak engin okyanus demektir.¹³⁴ Eserlerde genellikle coğrafi işaretlere binaen okyanus manasında kullanılmaktadır. Örneğin Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserinde yer tarifi yaparken etrafında gül, fesleğen, birçok ekinin ve birçok meyvenin yetiştiği okyanusun batısında bir yerden bahsetmektedir.¹³⁵ Aynı şekilde İskenderiye şehrinin kuruluşundan bahsedilirken de

¹²⁸ Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Dâru İhyai't-Türa, 1. Baskı, Beyrut, h. 1423, c. IV, s. 879.

¹²⁹ Abdullah b. Mübarek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, y.y., t.y., s. 380; Ebu Abdurrahmân Muhammed, *ed-Duâ*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1999, s. 318; et-Tayâlisî, Ebu Davud Süleyman b. Davud b. el-Cârûd, *Müsnedü Ebi Davud et-Tayâlisî*, Dâru Hicr, 1. Baskı, Mısır, 1999, c. IV, s. 308; el-Humeydî, Abdullah b. Zübeyr b. İsa el-Kureşî, *Müsnedü'l-Humeydî*, Dâru's-Sakâ, 1. Baskı, Dimaşk-Suriye, 1996, c. II, s. 286; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, y.y., 2001, c. XIII, s. 410;

¹³⁰ İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, Mektebetü'l-Hânicî, 1. Baskı, Kahire, 2001, c. I, s. 353; İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer, *Târîhi'l-Medîne li Ibn Şebbe*, es-Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed, Cidde, h. 1399, c. II, s. 606; el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşraf*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut, 1996, c. I, s. 394.

¹³¹ er-Ruâsî, Ebu Süfyan Veki' b. el-Cerrâh b. Melîh, *Nüşatü Veki' Ani'l-A'meş*, ed-Dâru's-Selefiyye, 2. Baskı, Kuveyt, h. 1406, s. 69.

¹³² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 26.

¹³³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 33.

¹³⁴ Rıza, Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, c. I, s. 190.

¹³⁵ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 365.

okyanus (Bahru'l-Muhît) kenarında bir şehir olarak anlatılmaktadır.¹³⁶ Bu örnekleri daha fazla artırmak mümkündür ancak eserde ifade edilen mana bu kelimenin zahiri manası değildir.

Okyanuslar yapıları itibariyle engin, geniş, derin ve büyük olup içerisinde çokça şey barındırmasından dolayı alimler bazı eserleri el-Bahru'l-Muhît (engin okyanus) olarak adlandırmaktadırlar.¹³⁷ Bunun en önemli örneği Ebu Hayyân el-Endelûsî'nin (ö. 745/1344) tefsirini *el-Bahru'l-Muhît* olarak adlandırmasında görülmektedir. Buradan yola çıkarak düşünüldüğünde Gazzâlî'nin Kur'ân-ı Kerîm'i Bahru'l-Muhît olarak nitelendirmesi¹³⁸ gâyet anlamlı bir durumdur. Zira bu şekilde düşünüldüğünde Kur'ân-ı Kerîm'den daha engin bir okyanus (el-Bahru'l-Muhît) bulunmamaktadır.

2.4.10. İştîmâli'l-Kur'ân (اشتمال القرآن)

İştîmâli'l-Kur'ân (اشتمال القرآن), Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği şeyleri anlatmak için kullanılan bir ifadedir. Örnek olarak şunlar verilebilir: Kur'ân'ın Tevrat'ta olmayan kıssalar içermesi,¹³⁹ şer'î lafızlar içermesi,¹⁴⁰ Kur'ân'da mecazlara yer verilmesi,¹⁴¹ gibi. Çeşitli kaynaklarda bu manada pek çok kullanım mevcuttur. Gazzâlî de Kur'ân'ı Kerîm'in mücevherler ihtiva ettiğini zikrederken İştîmâli'l-Kur'ân ifadesini kullanmıştır.¹⁴²

2.4.11. Usûl-i Mühimme (أصول مهمة)

Usûl (أصول) kelimesinin tekil hali olan Asl (أصل) kelimesi anlam itibariyle bir nesnenin ortadan kalktığı düşünüldüğünde, kendisiyle birlikte geriye kalanların da ortadan kalkacağı temeli, esası demektir.¹⁴³ Usûl (أصول) ve Mühimme (مهمة) kelimeleri bir araya geldiğinde "Önemli Esaslar" anlamı ortaya çıkmaktadır. Tespit

¹³⁶ ez-Zebîdî, *Tâcû'l-Arûs*, c. XIX, s. 304.

¹³⁷ ez-Zebîdî, *Tâcû'l-Arûs*, c. I, s. 73; c. IV, s. 17; c. XIII, s. 23.

¹³⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 5.

¹³⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, c. V, s. 230.

¹⁴⁰ el-Bâkîllânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1998, c. I, s. 119.

¹⁴¹ El-Ferrâ, Ebû Ya'la el-Kâdî, *el-Mesâilü'l-Usûliyye min Kitâbi'r-Rivâyeteyn ve'l-Vecheyn*, Mektebetü'l-Maârif, 1. Baskı, Riyad, 1985, s. 48; el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y., 1. Baskı, 1993, s. 84.

¹⁴² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 33.

¹⁴³ er-Râğîb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 135.

edebildiğimiz kadarıyla "Usûl-i Mühimme" tabiri ilk defa Gazzâlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı bu eserinde kullanılmıştır. Gazzâlî'nin bu ifadeyi eserde kullanımı da şu şekildedir: Gazzâlî, Kur'ân-ı Kerîm'in özünün ve yüce gayesinin insanları alemlerin rabbine çağırmak olduğunu zikretmiş, bunun için yol haritası çizmiş ve bu yol haritasında kendisine göre belirlediği Önemli Esaslar olmuştur. Bu önemli Esasları önem sırasına göre zikretmiş ve bu ifadeyi kullanmıştır.¹⁴⁴ Daha sonraki kullanımlarda da genellikle alimlerin kendilerince önemli kabul ettikleri hususlar anlatılırken tercih edilmiştir.¹⁴⁵

2.4.12. Ulûmu'l-Kurân (علوم القرآن)

Kur'ân İlimleri manasına gelen bir terkiptir. Ulûmu'l-Kurân (علوم القرآن) terkinin ilk ne zaman kullanıldığına dair net bir veri bulunmadığından dolayı ıstilahî manası onuncu yüzyıldaki tariflere göre yapılmaktadır.¹⁴⁶ Buna göre yapılan bir tarif; 'çeşitli açılardan Kur'ân'la ilgili olan ve her biri ayrı ilim dalı kabul edilebilecek önemli külli konuları bir araya getiren bir ilimdir' şeklindedir.¹⁴⁷ Ulûmu'l-Kur'ân tabirinin içine hangi konuları aldığı ya da hangilerini dışarıda bıraktığı ile ilgili bir fikir birliği yoktur. Ancak Ulûmu'l-Kurân ifadesinin yaygın olarak kullanıldığı dönem dikkate alındığında Kur'ân'la doğrudan ilgisi bulunmayan fakat Kur'ân'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında dolaylı olarak yararlanılabilen ilimlerin (astronomi, matematik, tıp, biyoloji, vb.) Kur'ân ilimlerinden sayılmaması gerekir.¹⁴⁸ Bu tabirin yaygın olarak kullanıldığı dönemde ve sonraki dönemlerde birçok eser bu isimle adlandırılmıştır.¹⁴⁹ Gazzâlî ise Ulûmu'l-Kur'ân ifadesini

¹⁴⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 10.

¹⁴⁵ et-Tûfî, Süleyman b. Abdilkavî b. el-Kerîm, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, y.y., 1987, c. III, s. 249; el-Cevziyye, İbn Kayyım Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmü'l-Muvakkîn an Rbbi'l-Alemin*, Dâru İbn Cevziyye li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1. Baskı, Memleketü Arabiyyeti's-Suûdiyye, h. 1423, c. I, s. 19; el-Hicâzî, Muhammed Mahmud, *et-Tefsîrû'l-Vâdih*, Dâru'l-Ceyli'l-Cedîd, 10. Baskı, Beyrut, h. 1413, c. II, s. 849.

¹⁴⁶ Birişik, Abdulhamid, "Ulûmu'l-Kurân", *DİA*, c. 42, ss. 132-135, İstanbul, 2012.

¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn, Ebü'l-Ferec, *Fünûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Beşâir, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1987, s. 141.

¹⁴⁸ Birişik, Abdulhamid, "Ulûmu'l-Kurân", ss. 132-135.

¹⁴⁹ Bu adla meşhur olan bazı eserler şunlardır: İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn, Ebü'l-Ferec, *Fünûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*, ez-Zerkeşî, Bedreddin, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*.

Kur'ân'daki ilimleri sadef ve cevâhir olarak ayırırken (ilimlerin mertebelerini izah ederken) kullanmıştır.¹⁵⁰

¹⁵⁰ el-Gazzâlî, *Cevâhiru 'l-Kur'ân*, s. 5.

2. BÖLÜM

ESERDE YER ALAN KONULARIN KUR'ÂN İLİMLERİ BAĞLAMINDA TASNİFİ

1. SÛRE VE ÂYETLERİN TASNİF EDİLMESİ

Gazzâlî, eserde Kur'ân'ın özünün ve yüce gayesinin, insanları yerlerin ve göklerin yaratıcısına, dünya ve ahiretin rabbine çağırmak olduğunu zikretmektedir. Müellif buna bağlı olarak bu gayeyi gerçekleştirmeye çalışmada Kur'ân'ın sûre ve âyetlerini altı çeşit olarak özetlemektedir. Bu sınıflandırmayı önem sırasına göre yapmaktadır ve buna göre ilk üçü öncelikli ve önemli esaslardır. Diğer üç esas ise daha çok tamamlayıcı nitelikte olmakla beraber ilk üç esasa tabidir.¹⁵¹ Gazzâlî, yaptığı bu derecelendirmeyi "Fî Şerhi'l-Mekasîdî'l-Kur'ân" başlığı altında açıklamaktadır.

1.1. Öncelikli ve Önemli Esasları İçeren Âyetler

Öncelikli ve Önemli Esasları İçeren Âyetler başlığı üç kısımda incelenecektir. Bunlar: Mârifetullah ile ilgili âyetler, Allah'a giden yolun tarifi ile ilgili âyetler ve Vuslat anındaki halin tarifi ile ilgili âyetlerdir.

1.1.1. Mârifetullah ile İlgili Âyetler

Öncelikli ve önemli esaslar olarak nitelendirilen esasların birincisi, Kur'ân'ın özüne ait olan ilimlerin en üstünü, kendisine dua edilen Zat'ın tarifidir¹⁵² yani mârifetullahtır. Başka bir ifadeyle Allah'ı bilmektir. Müellif, mârifetullahı anlattığı ve kısımlara ayırdığı bu kısma mârifetullahın şerhi demiş ve onu zeberced olarak nitelemiştir. Gazzâlî'ye göre mârifetullah şu hususlara şamildir:

1. Allah'ın zatını tanımak
2. Allah'ın sıfatlarını tanımak
3. Allah'ın fiillerini tanımak

¹⁵¹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 10.

¹⁵² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 10.

Bu üç mârifet de "kırmızı yakut" olarak nitelendirilmektedir. Ancak bunların da mertebeleri olduğu için Gazzâlî bu mârifetlere de derecelerine göre mücevher isimleri vermektedir. Buna göre Allah'ın zatını tanımak kırmızı yakut, sıfatlarını tanımak gri yakut, fiillerini tanımak ise sarı yakuttur. Bu şekilde isimlendirmesinin gerekçesini de şu şekilde izah etmektedir: "Yakutun dereceleri (kalite farklılıkları) vardır, bazıları bazılarından daha değerlidir. İşte bu üç mârifet de aynen bunun gibi olup tek derece ile değerlendirilemez."¹⁵³

Allah'ın Zatını Tanımak ile İlgili Âyetler

Gazzâlî'ye göre yakutların en kıymetlisi varlık itibarı ile en yüce ve en değerli olanıdır. Kırmızı yakut çok değerli olduğu için ona ancak bazı krallar ulaşabilir. Bununla beraber daha az değerli olan yakuta daha çok kişi ulaşabilir. Allah'ın zatı ile ilgili mârifet de aynen böyledir. Bu mârifet, alan olarak en dar, ulaşılması en zor, düşünülmesi en çetin, kabullenilmesi en uzak olan mârifet çeşididir. Bu nedenle Kur'an bu mârifet çeşidine sadece ima ve işaret yoluyla değinmiştir. Gazzâlî bu türdeki âyet-i kerîmelere şunları örnek vermiştir:

"لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" "O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür."¹⁵⁴

"قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، اللَّهُ الصَّمَدُ، لَمْ يَلِدْ، وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ" "De ki: o, Allah'tır, tektir. Allah Sameddir. Doğurmamış, doğmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur."¹⁵⁵

"سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً وَخَلَقَ كُلَّ" "Allah onların ileri sürdüğü vasıflardan uzak ve yücedir. O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur."¹⁵⁶

Örnek verilen bu âyet-i kerîmelerin daha net anlaşılabilmesi için bu âyetler hakkında kısa bir izah yapılması uygun görülmektedir.

¹⁵³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 10.

¹⁵⁴ eş-Şûra, 42/11.

¹⁵⁵ el-İhlâs, 112/1-4.

¹⁵⁶ el-En'am, 6/101.

a) "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" "O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür"¹⁵⁷

Âyetin zahirî manası da âyetteki "O'na benzer hiçbir şey yoktur" kısmını açıklar mahiyettedir.¹⁵⁸ Bu da göstermektedir ki, benzerliği red ifadesinde dahi Allah'ın yüce zatı ile başka varlıklar arasında bir karşılaştırma yapılması uygun görülmemiştir. Allah-u Teala'nın bu sıfatına "Muhalefetün lil Havadis" denilmektedir.¹⁵⁹ Allah yaratılanlara benzemez, hiçbir açıdan ve hiçbir yönden onun benzeri yoktur.¹⁶⁰ Buna ilave olarak "benzer, dengi" anlamına gelen "مِثْلٌ" kelimesine bir de "gibi" manasında bir edat eklenmiştir (bazı müfessirler "gibi" anlamındaki edatın benzerliğin bulunmadığı manasını pekiştirdiğini belirtirler).¹⁶¹ Örneğin; "Senin gibi biri cimrilik yapmaz" demekle aslında bizzat o kişiyi kastederek, cimriliği o şahıs gibiler için olumsuzlamış olurlar. Buradaki maksatları mübalağa yapmaktır; bu sebeple de kinâyeli söyleme yöntemine başvurmuşlardır; çünkü cimriliği onun dengi kimseler ve ondan daha özel vasıflara sahip kimseler için olumsuzlayınca onun için de olumsuzlamış olurlar. Bunun benzeri, bir Arab'a, "Araplar verdikleri söze sadıktırlar" demektir. Böyle söylemek, "Sen verdiğin söze sadıksın." demekten daha etkilidir.¹⁶² Bunlara ek olarak kastedilen diğer bir durum ise sadece zat olarak değil sıfat olarak da Allah'a hiçbir şeyin benzeyemeyeceğidir.¹⁶³

b) "قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، اللَّهُ الصَّمَدُ، لَمْ يَلِدْ، وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ" "De ki: o, Allah'tır, tektir. Allah Sameddir. Doğurmamış, doğmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur."¹⁶⁴

¹⁵⁷ eş-Şûra, 42/11.

¹⁵⁸ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1994, 1. Baskı, c. VI, s. 483.

¹⁵⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 483.

¹⁶⁰ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Mizân, İstanbul, c. XIII, s. 170, 171.

¹⁶¹ Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe meal ve Tefsîr*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2017, c. IV, s. 733.

¹⁶² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Marife, Beyrut-Lübnan, 2009, 3. Baskı, s. 975; el-Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Dâru'l-İhyai't-Turâsi'l-Arabi-Müessesetü't-Tarihi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, t.y., c. V, s. 78.

¹⁶³ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. XIII, s. 171; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 975; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. V, s. 78; Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. IV, s. 733.

¹⁶⁴ el-İhlâs, 112/1-4.

İhlas Sûresi tevhidin bütün açıklığıyla Allah'a özgü kılındığını, ilah olarak benzerlerinin, Rab olarak ortaklarının bulunmadığını, kendisinin dışındaki her varlığın Allah'ın hakimiyeti altında ona kul olma özelliği taşıdığını açıklamaktadır.¹⁶⁵ Rivâyete göre Kureyşliler Hz. Peygamber'e "bizi kendisine davet ettiğin Allah'ın vasıflarını anlat" demişlerdi.¹⁶⁶ Bunun üzerine nazil olan sûrede Allah-u Teala'nın vasıfları Ehad olması başta olmak üzere zikredilmektedir. Sûre ilk olarak Allah'ın bir ve tek olduğunun zikredilmesiyle başlamaktadır. Sûrede Allah'ın Samed olduğu zikredilmektedir. Samed, İhtiyaçların kendisine sunulduğu, musibet ve zorluklar halinde kendisine başvurulmuş yüce efendi demektir. Bazılarına göre ise doğmamış ve doğurulmamış olandır.¹⁶⁷ Çünkü doğup da ölmeyecek hiç kimse olmadığı gibi ölüp de kendisine mirasçı olunmayacak da hiç kimse yoktur. Ancak Allah-u Teala ölmez ve kimse ona mirasçı olmaz.¹⁶⁸ Sûrenin son âyetinde kimsenin ona denk olmayışı zikredilmektedir. Zira denginin bulunuşu benzeşmeyi gerektirir. Birbirine benzemede ise ortaklık bahsi söz konusudur. Oysaki onun yönetiminde herhangi bir ortaklığın olduğunun düşünülmesi evrenin düzeninin bozulacağı sonucunu doğurmaktadır.¹⁶⁹ Bu nedenledir ki hiçbir sûrette Allah'ın zatında ya da sıfatlarında herhangi bir benzerinin olması söz konusu dahi değildir.

c) "سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً" "Allah onların ileri sürdüğü vasıflardan uzak ve yücedir. O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur."¹⁷⁰

¹⁶⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. XVII, s. 381-383.

¹⁶⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 582; el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. XVII, s. 370; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, Lübnan-Beyrut, 1981, 1. Baskı, c. XXXII, s. 174.

¹⁶⁷ el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 2. Baskı, Kahire, 1964, c. , s. XXII, s. 560.

¹⁶⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 582,583; İbn Huzeyme, Ebu Bekr Muhammed b. İshak, *Kitâbü't-Tevhîd ve İsbâtü Sıfati'r-Rab Azze ve Celle*, Mektebetü'r-Rüşd, 5. Baskı, Riyad, 1994, c. I, s. 95; el-Herevî, Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed, *Zemmü'l-Kelam ve Ehlih*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Baskı, el-Medinetü'l-Münevvere, 1998, c. IV, s. 115; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, Dâru Tayyibetü li'n-Neşri ve't-Tevzii, Riyad, 1997, c. VIII, s. 518.

¹⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. XVII, s. 381-383: "Kimse O'nun dengi değildir." Bu beyanın bir yorumu da şöyledir: O'ndan başka herkeste başkasının hükmü altında bulunduğunu bildiren özellikler vardır, bu husus istisnasız her şeyin boyun eğdiği bir varlığın mevcudiyetine kanıt teşkil eder.

¹⁷⁰ el-En'am, 6/100,101.

Bu iki âyet de yukarıdaki âyetlerle benzer manalar taşımaktadır. Allah-u Teala'ya izafe edilen mesnedsiz yakıştırmalara cevap teşkil etmektedir. Zira bu âyetle Allah'a çocuk isnad etmenin üç yönden batıllığı söz konusudur. Birincisi; çocuk doğurmak yaratılmış olanların bir vasfıdır. Daha önce bir örneği olmadığı halde gökleri ve yeri yaratmaya kadir olan, her şeyi yoktan var eden Allah cisim değil ki baba olabilsin. İkincisi; Çocuk ancak aynı cinsten iki eşin birleşmesiyle meydana gelebilir. Allah ise herhangi bir cinsi olmaktan münezzehtir. Üçüncüsü ise kâinatta ne varsa hepsinin yaratıcısı ve en iyi bilen Allah'tır ve bu kadar yüce vasıflara haiz olan yaratıcının hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Çocuğu ise ancak muhtaç olanlar istemektedir.¹⁷¹ Zira çocuk ya düşmanlara karşı güçlü olmak yahut intikam almak ya da yalnızlık hissinden kurtulmak amacıyla istenmektedir.¹⁷² En'am sûresi 100. âyetin başında müşriklerin cinleri Allah'a ortak koştuklarına değinilmektedir. İbn Âşûr'un (ö. 1973) aktardığına göre Cahiliyye Araplarının bir kısmı şeytanın şer tanrısı olduğuna inanmakta, melekleri Allah'ın askerleri, cinleri ise şeytanın askerleri saymakta idiler.¹⁷³ Bir başka rivâyete göre ise bu âyet-i kerîme Allah ile İblis'in iki kardeş olduğuna inananlara cevap mahiyetinde inmiş ve âyetin sonunda Allah'ın bütün bu batıl inanışlardan uzak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca En'am Sûresi 101. Âyetin başındaki "Bed'î" lafzı Allah'ın ismi olarak kullanıldığında "Bir şeyi herhangi bir alete, temel maddeye, daha önce var olan örneğe, zaman ve mekâna ihtiyaç duymadan, yoktan ve eşsiz bir mükemmellikte yaratan" anlamına gelir ve yalnızca Allah-u Teala için kullanılır.¹⁷⁴ Bu durum da aynı şekilde âyetle Allah'a izafe edilen batıl vasıfları reddeder mahiyettedir.

Yukarıdaki âyetlere bütüncül olarak bakıldığında açık ve net bir biçimde karşımıza çıkan şey; Allah-u Teala'nın zatında ve sıfatlarında eşinin ve benzerinin olmasının imkansızlığı ve sonradan yaratılan hiçbir şeye benzememesi (mu Halefetün lil havadis)'dir.

¹⁷¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. V, s. 164; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 340.

¹⁷² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. V, s. 164.

¹⁷³ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984, c. VII, s.410-412.

¹⁷⁴ Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. II, s. 448.

Allah'ın Sıfatlarını Tanımak ile İlgili Âyetler

Müellif, Allah'ın sıfatlarını tanımak olan mârifet çeşidinin sahasının çok geniş ve daha kapsamlı olduğunu söylemektedir. Bununla alakalı âyetlerin çok olduğunu ve ilim, kudret, hayat, kelam, semî, basar, hikmet vb. hususları kapsadığını da belirterek bu mârifet çeşidini kısaca izah etmektedir.¹⁷⁵ Yukarıdaki madde içerisinde zikredilen âyetler aynı zamanda Allah-u Teala'nın sıfatlarında da eşsiz olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bu madde içerisinde de zikredilmesi uygun görülmektedir.

Allah'ın Fiillerini Tanımak ile İlgili Âyetler

Gazzâlî, Allah'ın fiillerini tanımak olarak adlandırdığı üçüncü mârifet çeşidini hudutları geniş olan bir okyanus şeklinde tarif etmektedir.¹⁷⁶ Ona göre bu mârifet çeşidinin sınırları araştırmak ve incelemekle aşılamaz. Zira Allah'ın dışındaki her şey Allah'ın fiillerindendir. Kur'ân-ı Kerîm bu fiilleri kapsamaktadır. Kur'ân'da göklerin, yıldızların, dağların, ağaçların, hayvanların, denizlerin ve bitkilerin zikredilmesi buna örnektir.¹⁷⁷

Gazzâlî bu fiillerin en değerlisinin hissedilemeyen şeyler olduğunu söylemekte ve melekut alemine atıf yapmaktadır. Bu alemin açıklarken de içerisinde Hz. Adem'e secde eden melekler, yeryüzündeki insanların işleri ile görevli melekler, insanlara musallat edilen şeytanlar ile tüm organları ile Allah'ı bilen arif kişilerin olduğunu söylemektedir.¹⁷⁸ Zira Gazzâlî'ye göre bu arif kişiler mülk ve şehadet aleminden çıkıp, melekut ve gayb alemine girmişlerdir.¹⁷⁹

Allah-u Teala'nın arzının ne kadar geniş olduğunu şu hadis-i şerifle de anlamak mümkündür:

إنَّ اللهَ أَرْضاً بَيْضَاءَ، مَسِيرَةُ الشَّمْسِ فِيهَا ثَلَاثُونَ يَوْماً، مِثْلُ أَيَّامِ الدُّنْيَا ثَلَاثِينَ مَرَّةً، مَشْحُونَةٌ خَلْقاً لَا يَعْلَمُونَ أَنَّ
"اللهَ تَعَالَى يُعْصَى فِي الْأَرْضِ، وَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ آدَمَ وَابْلِسَ"

"Allah'ın beyaz toprakları vardır ve Güneş'in seyri orada otuz gün sürer. Öyle ki; oradaki günler dünya günlerinin otuz misli kadardır. Orada bazı mahlukat

¹⁷⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 11.

¹⁷⁶ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 12.

¹⁷⁷ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 12.

¹⁷⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 12.

¹⁷⁹ Bknz: Gazzâlî'nin alemleri tasnifi.

vardır ki onlar yeyüzünde Allah'a isyan edildiğini bilmezler. Yine onlar Allah'ın Adem'i ve şeytanı yarattığını da bilmezler."¹⁸⁰

Gazzâlî'ye göre âdemoğlu bu sınırları görmemektedir. Aynı şekilde ona göre insanların büyük çoğunluğu Allah'ın fiillerinin çoğunu ve en değerlilerini de bilmez. Çünkü onların idrakleri görünen ve hissedilebilen alemlerle sınırlıdır.¹⁸¹ Bu ise cevherin kabuğu olarak nitelendirilmektedir. Gazzâlî, bu mertebeyi geçemeyen kimseyi de nar meyvesinin yalnızca dış kabuğunu görmeye ve harikulade özelliklerle donanmış insanın sadece ten kısmını görmeye benzetmektedir.¹⁸²

Gazzâlî "Öncelikli ve Önemli Esaslar" kısmını tamamlarken bu meseleyle ilgili âyetleri toplu şekilde zikredeceğiz diyerek âyetleri tasnif ettiği bölüme işaret etmektedir. Müellif her fırsatta belirttiği gibi burada da altını çizmektedir ki; ana konunun mârifetullah olması sebebiyle bu kısım Kur'ân'ın cevheri, özü, kalbi ve sırrı olarak adlandırılmaktadır.¹⁸³

Yukarıda çeşitleri de zikredilen mârifetullah kısmı, sûre ve âyet sınıflandırmasındaki birinci kısımdır. İkinci kısım "Allah'a giden yolun tarifi"dir ve "beyaz inci" tabakasındadır. Gazzâlî'ye göre bu kısım sırat-ı müstakimin tarifi olup bu yola ulaşmak için yapılması ve takip edilmesi gereken hususları içermektedir.¹⁸⁴

1.1.2. Allah'a Giden Yolun Tarifi İle İlgili Âyetler

Bu yol hakka yönelmek demektir. Nitekim Allah-u Teâlâ âyet-i kerîmede "وَتَبَيَّنَ إِلَيْهِ تَبَيَّنًا" / *Bütûn varlığıyla ona yönel*"¹⁸⁵ buyurmaktadır. Allah'a yönelmek, kendini ibadete adanmak ve başkasından da yüz çevirmekle mümkün olur. Diğer bir ifadeyle heva ve hevese muhalefet etmek ve kalbi masivadan temizlemek gerekmektedir. Böyle davrananların kurtuluşa erdiğini Allah-u Teâlâ şu âyet-i kerîmelerle haber vermektedir: "فَذُكِّرْ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلِّ" / *Doğrusu arınan ve*

¹⁸⁰ el-Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târih*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, y.y., t.y., c. II, s. 73; el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 12.

¹⁸¹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 12.

¹⁸² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 12.

¹⁸³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 12.

¹⁸⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 10.

¹⁸⁵ el-Müzzemmil, 73/8.

rabbinin adını anıp namaz kılan kurtuluşa ermiştir."¹⁸⁶ Gazzâlî bu kısmı anlatırken yukarıda zikrettiği âyetlerle beraber şu âyet-i kerîmeleri de zikretmektedir:

"لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا" / O'ndan başka ilah yoktur. Öyleyse yalnız O'na güvenip sığın." ¹⁸⁷

"وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ" / Biz ona şah damarından daha yakınız." ¹⁸⁸

"لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا" / O'ndan başka ilah yoktur. Öyleyse yalnız O'na güvenip sığın." ¹⁸⁹ ve "وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا" / Bütün varlığınla ona yönel" ¹⁹⁰ âyetlerine bakıldığında Hz. Peygambere tebliğin nasıl yapılacağının öğretildiği görülmektedir. Bunlar; daima Allah'ı anarak ondan yardım istemek, samimi kalp ile O'na yönelmek, O'nun gücüne dayanmak ve koruyuculuğuna güvenmektir. ¹⁹¹ Buradan da anlaşıldığı üzere kişi tebliğ ile birlikte doğru yolu öğrenir ve Allah'a yakınlaşır.

Fahreddîn er-Râzî bu âyetleri açıklarken ilk önce "tebettül" kavramını açıklamış, tasavvuf ilminden faydalanmış ve şu ifadeleri kullanmıştır: "Tebettül, Zeyd b. Eslem'e göre, dünyayı içindeki her şey ile bırakıp Allah'ın katında olan şeyi arama, onu elde etmeye çalışma demektir. Ancak bu âyetin manası, zahir ehlinin dedikleri manaların üstündedir, "O'na tebettül et" âyeti, "O'na yönel" demektir. Buna göre âhiretin peşinde koşan kimse, Allah'a yönelmiş sayılmaz. Aksine âhirete yönelmiş olur. Allah'a ibadet etmekle meşgul olan, Allah'a değil, ibadete yönelmiş olur. mârifetullah'ı isteyen kimse de, Allah'a değil mârifetullah'a yönelmiş olur. Buna göre sırf ibadet olduğu için veya mükafat elde etmek için, yahut da bu kulluk ile tam manada kul olmak için ibadet eden herkes Allah'tan başkasına yönelmiş olur. Yine irfanı (mârifeti) irfan için tercih eden, irfana yönelmiş olur. Ama kulluğu kulluk için değil, ma'bûd için; irfanı da irfan için değil, marûf için tercih eden kimse ise, vuslatın deryasına dalmış olur." ¹⁹²

Elmalılı ise, er-Râzî'nin ifadelerine ek olarak, "kendini her şeyden çekerek rabbine çekil, samimi bir şekilde O'nun emir ve itaati ile meşgul ol, içinde

¹⁸⁶ el-A'la, 87/14-15.

¹⁸⁷ el-Müzzemmil, 73/9.

¹⁸⁸ Kâf, 50/16.

¹⁸⁹ el-Müzzemmil, 73/8.

¹⁹⁰ el-Müzzemmil, 73/9.

¹⁹¹ Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. V, s. 487.

¹⁹² er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXX, s. 177,178.

bulunduğun dünya meşgalesi asla gönlünü işgal etmesin" cümleleri ve "tam bir sevgiyle sevilip gönül verilecek, ibadet edilecek ve emrine boyun eğilecek Allah'tan başka ilah yoktur. Akılların kavrayabildiği ve kavrayamadığı bütün her şeye hakim olan ancak O'dur. *Öyleyse yalnız O'nu vekil tut*, bütün işlerini O'nun görmesini iste. Şuurlu dileklerin hepsinde O'nun emir ve hükmü doğrultusunda yürü, Allah'a dayan. O senin bütün işlerini iyileştirmeye ve düzeltmeye, sana düşmanlık edecek olanların hakkından gelmeye yeter" ifadelerini kullanmaktadır.¹⁹³

"قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى /Doğrusu arınan ve rabbinin adını anıp namaz kılan kurtuluşa ermiştir."¹⁹⁴ Âyet-i kerîmeye bakıldığında; "arınan" diye tercüme edilen "تَزَكَّى" fiili, "insanın nefsinin kontrol altına alması, her türlü şirk, kötülük ve günahı uzaklaştırması, Allah'ın birliğine iman edip dinin emir ve yasaklarını yerine getirmesi" manasına ve "zekât vererek arınmak" manasına gelmektedir.¹⁹⁵ Bazılarına göre ise "تَزَكَّى" fiilinin manası "Lailahe illallah" demektir.¹⁹⁶ Devamındaki âyette de Allah'ın adını anan ve namaz kılan kimsenin kurtuluşa ereceği bildirilmektedir. Ağırlıklı olan görüşe göre buradaki "صَلَّى" ifadesiyle namaz değil her türlü ibadet kastedilmektedir. Çünkü "salat", dua yücelik ve her türlü erdemi içine alan bir kelimedir.¹⁹⁷ Gazzâlî, bu âyet-i kerîmeyle Allah'a giden yolda kendisine adeta bir rehber bulmuştur. Bu âyeti bu başlık altında zikretmesinden de anlaşıldığı üzere arınmak ve Rabbin adını anıp namaz kılmak Allah'a giden yolun tarifidir. Bu âyetlerle birlikte Gazzâlî, bu yolun iki dayanağının olduğundan bahsetmektedir. Gazzâlî'ye göre bunlar; Allah'ı zikretmede devamlılık ve Allah ile meşgul olmaya engel olan işlere ve şeylere karşı muhalefettir.¹⁹⁸

Müellif, Allah'a giden bu yolculuğun tek taraflı olmadığını da altını çizer. Ona göre bu yolculuk sadece yolcu (insan) tarafından ya da sadece yanına gidilen zat

¹⁹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 400,401.

¹⁹⁴ el-A'la, 87/14-15.

¹⁹⁵ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VII, s. 508; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXXI, s. 147,148; el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîrü'l-Merâğî*, y.y., 1946, I. Baskı, c. XXX s. 128; Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. V, s. 605.

¹⁹⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VII, s. 508; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXXI, s. 147,148.

¹⁹⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VII, s. 508; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XVII, s. 173.

¹⁹⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 13.

(Allah-u Teala) tarafından olmaz. İki taraftan birden hareket olmalıdır.¹⁹⁹ Gazzâlî, bu durumu desteklemesi bakımından ise Kâf Sûresi 16. âyeti zikretmektedir.²⁰⁰

Gazzâlî bu yolu tarif ederken daha çok tasavvuf ilminden faydalanmış ve ona göre izah etmiştir.²⁰¹ Zira yukarıdaki âyet-i kerîmelerin de tefsîrlerine bütüncül olarak bakıldığında aynı şekilde tefsîr ilminden çok tasavvuf ilminin ön planda olduğu görülmektedir.

1.1.3. Vuslat Anındaki Halin Tarifi

Öncelikli ve önemli olarak sınıflandırılan son kısım ise üçüncü kısım olan "vuslat anındaki halin tarifi"dir. Gazzâlî, bu bölümün vuslata erenlerin karşılaşacağı lütuflar ve çeşitli cennet nimetlerinin zikrini kapsadığını, bu nimetlerin en yücesinin cemelullah olduğunu belirtmektedir. Bu bölümde cehennemdekilerin azaplarından ve bunların en şiddetlisi olan Allah'a kavuşmaktan mahrum olma ve Allah'ın huzurundan kovulma hususları da zikredilmektedir. Gazzâlî bu konu ile ilgili şu âyeti örnek vermektedir: "كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِ /Ve gerçek şu ki, onlar o gün elbette rablerinden mahrum kalacaklardır. Sonra onlar mutlaka cehenneme gireceklerdir."²⁰²

İmam Şafii (ö. 204/820) ve ehl-i sünnet alimleri "*Ve gerçek şu ki, onlar o gün elbette rablerinden mahrum kalacaklardır*" mealindeki 15. âyetten "Şu halde mü'minler rablerinden mahrum kalmayacaklar" şeklinde bir sonuç çıkarmışlar ve mü'minlerin ahirette rablerini göreceklerini söylemişlerdir. Buna göre ise Gazzâlî'nin de tabiriyle nimetlerin en yücesi olan "rablerini görme" nimetinden inkarcıların mahrum bırakılacakları ifade edilmiş olur.²⁰³

Bu bölümde haşır, hesap, mizan gibi durumlardan da bahsedilir. Müellife göre Kur'ân âyetleri ve sûrelerinin üçte biri bu ahvalin detaylarını anlatır ve bunlar

¹⁹⁹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 13.

²⁰⁰ Kâf, 50/16: "وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ" "Biz ona şah damarından daha yakınız."

²⁰¹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 13.

²⁰² el-Mutaffîfîn, 83/15-16.

²⁰³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VII, s. 481; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XXII, s. 145,146; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXXI, s. 96; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. V, s. 295; en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl*, y.y., t.y., s. 1309; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. IX, s. 70; Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. V, s. 577.

sayılamayacak kadar çoktur. Bu izah edilen üçüncü kısımda yeşil zümrüt olarak adlandırılmaktadır.²⁰⁴

1.2. Tamamlayıcı Nitelikteki Esasları İçeren Âyetler

Gazzâlî, önemli gördüğü bu üç esası izah ettikten sonra tamamlayıcı nitelikteki diğer üç esasa kısaca değinmiştir. Burada da yalnızca başlıklar vermekle yetinilecektir. Buna göre;

- Dördüncü Kısım: Allah Yoluna Girenler ve O Yoldan Yüz Çevirenlerin Durumu²⁰⁵
- Beşinci Kısım: Kafirlerle Münazara, Mücadele Etme Hususu ve Onların İçinde Bulundukları Basitliğin Açıklanması, Kuruntularının, Batıl Söz ve Fiillerinin Apaçık Delillerle İzahı²⁰⁶
- Altıncı Kısım: Yoldaki Durakları İmar Etmenin Tarifi, Yola Hazırlanmanın Keyfiyeti, Yoldaki Eşkıya ve Hırsızlardan Kurtulmak Amacıyla Silah Kuşanma Hususları²⁰⁷

Burada görüldüğü üzere Gazzâlî, en yüksek mertebedeki sınıfa en değerli mücevherin ismini vererek bir eşleştirme yapmış, bunun gerekçesini de yukarıda anlatıldığı üzere mücevhere ve ilme vakıf olmak hususları arasında bağlantı kurarak açıklamıştır.

2. DİNÎ İLİMLER VE TEFSİR İLMİNİN DEĞERİ

Gazzâlî, Kur'ân'daki ilimlerden bahsederken önce dinî ilimleri ve dinî ilimlerin alt kollara ayrılması hususunu anlatmıştır. Dinî ilimleri konularına ve işlevlerine göre sınıflandırmış, onlara değer atfetmiş ve mücevher isimleri vererek adlandırmıştır. Bunlar sadef (kabuk) ilmi, cevher ilmi ve Lübb (öz/mahiyet) ilmidir.

²⁰⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 14.

²⁰⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 14.

²⁰⁶ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 15.

²⁰⁷ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 15-17.

Kişi bu ilimleri bilirse eserde daha önce bahsi geçen ilimlerin²⁰⁸ keyfiyyetini, maksadından uzaklaşma ve yaklaşma mertebelerini bilecektir.²⁰⁹

Gazzâlî'ye göre hakikatlerin sırları, özleri (cevherleri) ve kabukları (sadepleri) vardır. Bu hakikatlerin özüne ve sırrına giden yolda insanın karşısına çıkan ilk ilme değerli kabuk ya da inci kabuğu manasında sade denilmiştir. Sade ulaşanların bazıları başka bir sade daha rastlar. Bazıları ise bu kabuğu çatlatarak bir üst dereceye ulaşır ve daha değerli bigilere vakıf olur. Kur'ân'ın özüne de bu şekilde ulaşılmaktadır. Onun kisvesi de Arapça dilidir ve bundan beş ilim teşekkül etmektedir. Bunlar:

- Kur'ân'ın lafızlarından lügat ilmi teşekkül eder.
- Kur'ân'ın lafızlarının ilminden nahiv ilmi oluşur.
- Nahiv ilminden kıraat ilmi oluşur.
- Harflerin seslendirilme keyfiyyetinden Meharic-i Huruf ilmi oluşur.
- Mu'rab olan sahih Arapça kelimeler oluştuğunda, bu kelimeler çeşitli manalara delalet eder. Bununla da zâhirî tefsîr elde edilir.

Bunlar en dış kabuk ve kisvedir.²¹⁰ Bunlardan tefsîr ilmini ilgilendiren kısım ise beşinci ilim çeşididir. Bu ilim öze en yakın olan sadeftir (dış tabakadır). Bu ilmin öze benzerliği o kadar fazladır ki, zanna kapılanlar bu ilmin öz (inci) olduğunu ve bundan daha güzel bir tabaka olmadığını düşünürler. Gazzâlî'ye göre onlar bu mertebenin ötesinde başka bir mertebe olmadığını zannetmişlerdir. Ancak bu mertebede bulunanlar sade ilmi sahiplerine göre daha üstün ve daha değerlidir. Zira tefsîr ilmi diğer sade ilimlerine göre daha azizdir. Çünkü tefsîr ilmiyle bu ilimler aranmaz aksine bu ilimler kullanılarak tefsîr ilmi aranır. Eğer tüm tabakadaki ilim sahipleri, ilimlerin gerektirdiği şartları yerine getirir, onları muhafaza eder ve o ilimlerin hakkını verirlerse, Allah onların gayretlerini takdir eder, yüzlerini ak eyler.²¹¹ Nitekim Allah Rasûlü şöyle buyurmuştur:

²⁰⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, ss. 11-17.

²⁰⁹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 18.

²¹⁰ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s.18.

²¹¹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s.19, 20.

“Benden bir söz söz işitip, onu tebliğ etmek için ezberleyen kişinin Allah yüzünü ak etsin. Zira kendisine ulaştırılan nice kimseler vardır ki bizzat işitenden daha iyi anlarlar”²¹²

Gazzâlî, tefsir ilminin değeri hakkındaki düşüncelerini yukarıdaki rivayetle desteklemektedir. Tefsîr ilminin aziz olması ve diğer sade ilimlerle münasebeti hakkında Süyûtî (ö. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde şunları nakletmektedir:

Tefsîr ilminin şerefi bilinen bir gerçektir. Allah-u Teâlâ "يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا" *O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir.*"²¹³ buyurmuştur. İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/938) ve diğer muhaddisler, İbn Abbas'ın "يُؤْتِ الْحِكْمَةَ" âyeti hakkında şöyle dediğini nakleder: Âyetteki hikmet kelimesi, Kur'ân'ın nâsih ve mesûhunu, muhkem ve müteşabihini, ilk ve son inen âyetlerini, helal ve haram ile emsalini bilmek manasındadır.²¹⁴ Başka bir rivâyette ise İbn Abbas'ın "يُؤْتِ الْحِكْمَةَ" âyeti hakkında Kur'ân'ın tefsîri olduğunu söylediği nakledilmiştir.²¹⁵

Ebû Zer el-Herevî (ö.434/1043) *Fedailu'l-Kur'ân* adlı eserinde İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivâyet eder: “Kur'ân'ı okuyup da tefsîrini bilmeyen, şiiri hızlıca

²¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, c. VII, s. 221; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1999, s. 30; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen İbn Mace*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, y.y., t.y., c. I, s. 84; et-Tirmizî, Ebu İsa, *Sünenü et-Tirmizî*, Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Babil el-Halebi, 2. Baskı, Mısır, 1975, c. V, s. 33.

²¹³ Bakara, 2/269.

²¹⁴ es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut-Lübnan, 2014, c.IV, s. 866.

²¹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azim*, c. I, s. 700; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 867; el-Mekkî, Cemâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Akile, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirasât Câmiati's-Şârikati ve'l-İmârât, 1. Baskı, y.y., h.1427, c. VII, s.404; el-Mazhari, Muhammed Senaullah, *Tefsîru'l-Mazhari*, Mektebetü Rüşdiyye, Pakistan, h. 1412, c. I, s. 388; eş-Şevkani, Muhammed b. Ali. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesir-Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, Dimaşk-Beyrut, h. 1414, c. I, s.335; el-Hindî, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han b. Hasan, *Fethu'l-Beyan fî Makasidi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Asriyye li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Beyrut, 1992, c. II, s. 130; Havva, Saîd, el-Esâs Fi't-Tefsîr, Dâru's-Selam, 6. Baskı, Kahire, h. 1424, c. I, s. 624; el-Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâîl, *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyye*, Müessesetu Sicillî'l-Arab, y.y., h. 1405, c. IX, s. 9; İbn Bâz, Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahmân, *Mecmû'u Fetâvâ ve Makalâtin Mütenevvi'a*, Riasetü İdaratü'l-Bühûsi'l-İlmiyyeti ve'l-İftai bi'l-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, y.y., t.y., c. XXIII, s. 420; et-Tayyar, Musaid b. Süleyman, eş-Şehrî, Nuh b. Yahya, *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut, 2017, c. IV, s. 601; el-Batellî, Halid b. Abdülaziz, *et-Tefsîru'n-Nebevî*, Dâru Küñûzi İşbilya li'n-Neşri ve't-Tevzii, Riyad, 2011, c. I, s. 217; İbn Tarhunî, Muhammed b. Rızk b. Abdünnâsir, *et-Tefsîru ve'l-Müfessirûn fî Garbi Afrikya*, Dâru İbnü'l Cevzî li'n-Neşri ve't-Tevzii, el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, h.1426, c. I, s.24.

okuyan Arab gibidir.”²¹⁶ Beyhakî (ö. 458/1066) de Ebû Hureyre’den şu rivâyette bulunmuştur: “Kur’ân’ın irabını yapınız, garip kelimelerini öğreniniz.”²¹⁷ İbnu’l-Enbârî (ö. 328/940) ise Hz. Ebû Bekir’in şöyle dediğini nakleder: “Kur’ân’dan bir âyetin irabını yapmam, o âyeti ezberlememden daha iyidir.”²¹⁸ Yine İbnu’l-Enbârî ashabdan birisinin şöyle dediğini nakletmektedir: “Bir âyetin irabını yapmak için kırk gün yolculuk yapacağımı bilsem, bu yolculuğa katlanırdım.”²¹⁹ O, ayrıca şöyle

²¹⁶ en-Nehhâs, Ebu Ca’fer Ahmed b. Muhammed, *Meâni’l-Kur’ân*, Câmîatü Ümmü’l-Kura, 1. Baskı, Mekketü’l-Mükerrreme, h. 1405, c. I, s. 42; es-Süyûtî, *Mu’terake’l-Akrân fî İ’câzi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1988, c. I, s. 100; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, a.y.; el-Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâîl, *el-Mevsüatü’l-Kur’âniyye*, c. IX, s. 9; Kudûrî, Ebu Abdullah Ganim b. Hamed, *Muhâdarât fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru Ammar, 1. Baskı, Umman, 2003, s.220; İbn Tarhunî, *et-Tefsîru ve’l-Müfessirîn fî Garbi Afrikyâ*, c. I, s. 24.

²¹⁷ Ebi Sa’lebe, Yahya b. Sellâm, *Tesârifü li’t-Tefsîri’l-Kur’âni Mimme’s-tebehet Esmâ’üü ve Tasarrafet Me’ânih*, eş-Şeriketü’t-Tûnûsiyyeti li’t-Tevziî, y.y., 1979, s. 27; İbn Sa’dan, Ebu Cafer Muhammed, *el-Vakfî ve’l-İbtidâi fî Kitabillahi Azze ve Celle*, Merkezü Cem’atü’l-Macid li’s-Sakafeti ve’t-Türâsi, 1. Baskı, y.y., 2002, s.67; İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr, *Kitabu’l-Musannef fî’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, Mektebetü’r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1409, c. VI, s. 116; Ebu Ya’la, Ahmed b. Ali b. El-Müsenna, *Müsnedü Ebi Ya’la*, Dâru’l-Me’mûneti li’t-Türâsi, 1. Baskı, Dimaşk, 1984, c. XI, s. 436; en-Nehhâs, *Meâni’l-Kur’ân*, c. I, s. 42; el-Bâkîllânî, Ebu Bekr Muhammed, *el-İntisaru li’l-Kur’ân*, Dâru’l-Feth-Amman, Dâru İbn Hazm-Beyrut, 1. Baskı, 2001, c. I, s. 354; en-Nisâbü’rî, Ebu Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1990, c. II, s. 477; el-Kirmânî, Ebu’l-Kâsım Burhâneddin, *Garâibü’t-Tefsîr ve Acâibü’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kıbleti li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye-Cidde, Müessesetü Ulumu’l-Kur’ân-Beyrut, t.y., c. I, s. 88; el-Endelüsî, Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf, *Bahru’l-Muhîd fî’t-Tefsîr*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, t.y., c. I, s. 25; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, a.y.

²¹⁸ İbn Vehb, Ebu Muhammed Abdullah b. Vehb, *Tefsîru’l-Kur’ân Mine’l-Camii li İbni Vehbi*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1. Baskı, y.y., 2003, c. III, s.43; Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellam, *Fedailu’l-Kur’ân li’l-Kasım b. Sellam*, Dâru İbn Kesir, 1. Baskı, Dimaşk-Beyrut, 1995, s.348; İbnü’l-Enbârî, Ebu Bekir, *Kitâbü İzâhi’l-Vakf Ve’l-İbtidâ’*, Matbuat Mecmau’l-Lugati’l-Arabiyye, Dimaşk, 1971, c. I, s. 23; el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin er-Râgıb, *Muhâdarâtü’l-Üdebâ ve Muhâverâtü’s-Şuarâ ve’l-Bülegâ*, Şeriketü Dâru’l-Erkam bin Ebi’l-Erkam, Beyrut, h. 1420, c. II, s. 451; el-Bikâî, Ebü’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer, *Mesâidü’n-Nazari li’l-İsrâfi Ala Makasidü’s-Süver*, Mektebetü’l-Maarif, Riyad, 1978, c. I, s. 270; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, a.y.; es-Süyûtî, *Câmiu’l-Ehâdis*, Hasan Abbas Zeki, y.y., t.y., c. XXIV, s. 358; es-Süyûtî, *el-Câmiu’l-Kebîr*, el-Ezheru’s-Şerif-Kahire, 2. Baskı, 2005, c. XIV, s. 265; el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn el-Müttakî, *Kenzü’l-Ummâl fî Süneni’l-Akvâl ve’l-Ef’âl*, Müessesetü’r-Risale, 5. Baskı, 1981, c. II, s. 327; el-Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn, *Keşşâfü’l-Kinâ An Metni’l-İknâ*, Vizâratü’l-Adli fî’l-Memleketi’l-Arabiyyeti’s-Suudiyye, 1. Baskı, 2000-2008, c. III, s. 186; es-San’ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl, *et-Tenvîru Şerhu’l-Camiu’s-Sagîr*, Mektebetü Dâru’s-Selam, 1. Baskı, Riyad, 2011, c. II, s. 66; el-Ebyârî, *el-Mevsüatü’l-Kur’âniyye*, c. IX, s.9.

²¹⁹ İbnü’l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi’l-Vakf Ve’l-İbtidâ’*, c. I, s. 26; el-Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *el-İcabü fî Beyani’l-Esbab*, Dâru İbnü’l-Cevziî, y.y., t.y., c. I, s. 8; es-Süyûtî, *Mu’terake’l-Akrân fî İ’câzi’l-Kur’ân*, c. I, s.101; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, a.y.; el-Mekkî, Cemâlüddîn, *ez-Ziyâde ve’l-İhsân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, c. VII, s.405; es-San’ânî, Ebû İbrâhîm, *et-Tenvîru Şerhu’l-Camiu’s-Sagîr*, a.y.; el-Ebyârî, *el-Mevsüatü’l-Kur’âniyye*, a.y.

dediğini rivâyet eder: “Hz. Ömer, Kur’ân’ı okuyup irabını yapan kimse Allah katında şehitlik mertebesine nail olur, buyurmuştur.”²²⁰

Süyûtî, tefsîr ilminin değeri hakkında yukarıdaki rivâyetlere ilave olarak şunları nakletmektedir: “Ulemanın icmasına göre tefsîr farz-ı kifâyedir.”²²¹ Şer’î ilimlerden üçünün en önemlisidir. Tefsîr ilmi şu üç yönden şerefe sahiptir: Birincisi konu yönüyledir; tefsîrin konusu her hikmetin kaynağı, her faziletin aslı olan Allah kelimidir. Kur’ân’da önceki milletler kadar, sonrakilerin de haberleri, insanların arasında cari olan hükümler vardır. Kur’ân ne kadar okunsa bıkılmaz, hikmetleri tükenmez. İkincisi gaye yönüyledir; tefsîrin gayesi, Allah’ın emirlerine sımsıkı sarılmak ve ebedi saadete ermektir. Üçüncüsü ise tefsîre duyulan ihtiyaçtır; çünkü dünya ve ahiretle ilgili her türlü olgunluk, dini ve dünyevi ilimlerle sağlanır. Bütün bunlar Kur’ân’da mevcut ilme dayanır.”²²²

Yukarıdaki değerlendirmeler Gazzâlî’nin tefsîr ilmi için sadef ilimleri içerisindeki ‘öze en yakın ve en aziz ilimdir’ tespitini destekler mahiyettedir. Ancak Gazzâlî’nin Lübbâb (öz) ilmi olarak nitelendirdiği ilim –tefsîr ilmini sadef ilimler içerisinde değerlendirmesinden de anlaşıldığı üzere- tefsîr ilmi değildir.

Gazzâlî, Lübbâb ilmini alt ve üst tabaka olmak sûretiyle iki kısım olarak ele almaktadır. Lübbâb ilminin alt tabakasını da üç bölüm halinde incelemektedir: Birinci bölüm; Kur’ânın kıssalarını, peygamberlerle ilgili hususları, inkarcılarla ve din düşmanlarıyla ilgili olan hususları bilmektir. Bu ilmi herkesin detaylı olarak bilmesine ihtiyaç olmadığı zikredilmektedir. İkinci bölüm; kafirlere karşı hüccet olarak, onlarla mücadele etmek amacıyla kullanılır. Bundaki maksat bid’at ve sapkınlıklara cevap vermek, onların belirttikleri şüpheleri izale etmektir. Bu ilmi kalamcılar üstlenmiştir. Üçüncü bölüm ise bireyin ve nefsin devamına yardımcı

²²⁰ el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmî'l-Kur’ân*, c. I, s. 23; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, a.y.; es-San’ânî, Ebû İbrâhîm, *et-Tenvîru Şerhu'l-Camiu's-Sağîr*, c. II, s.466; el-Ebyârî, *el-Mevsüatü'l-Kur’ânîyye*, a.y.; el-Herevî, eş-Şeyhu'l-Alameti Muhammedü'l-Emin b. Abdullah, *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur’ân*, Dârü Tavki'n-Necat, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2001, c. Mukaddime, s. 40.

²²¹ es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, c.IV, s. 867; el-Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûm'id-Dîn*, (Çev. Sıtkı Güllü), c. I, s. 34.

²²² es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, c.IV, ss. 866-868.

olmak için kadınlarla ve mallarla ilgili uzmanlık gerektiren ilimlerdir. Bu ilmi de fakihler üstlenmiştir.²²³

Gazzâlî, bu ilimlerin amaçlarını şu misalle özetlemektedir: Fakihler Mekke yolundaki kervansarayları ve insanlara faydalı mekanları imar eden kişiler gibidir. Kelamcılar ise hac yolundaki kılavuz ve bekçi gibidir. Eğer bu kişiler sanatlarına Allah'a giden yolda nefsin engellerini kaldırmayı da ilave edecek olsalar, dünyaya meyletmeseler ve Allah'a yönelmiş olsalar, o zaman bu kişilerin diğer insanlara karşı üstünlüğü, Güneş'in Ay'a olan üstünlüğü gibi olur. Şâyet onlar bunu yapmadan sadece meslekleri ile meşgul olursa, o zaman onların dereceleri düşmüş olur.²²⁴

Lübâb (öz) ilminin en yüksek tabakası, önemli ilimlerin temelleri ve alt yapılarıdır. En şerefli ise Allah'ı ve ahiret gününü bilmektir. En yüce ve en değerli ilim mârifetullah ildir. Zira Gazzâlî'ye göre diğer ilimler mârifetullah için murat edilmektedir.²²⁵

Gazzâlî, adı geçen dini ilimleri zikrettikten sonra bu ilimlerin de bazı türlerinin olduğunu ancak onları zikretmediğini söylemektedir. Ardından bunun gerekçesini de açıklamaktadır. Gazzâlî'ye göre bu ilimlerin bazı türlerini açıklamaması, zihinlerin çoğunun bitkin düşmemesi hatta zayıf zihinlerin zarar görmemesi içindir.²²⁶

Gazzâlî, eserde her fırsatta mârifetullaha atıf yapmakta ve öneminden bahsetmektedir. Zira eserde de görüldüğü üzere Gazzâlî'nin eserine cevâhir ismini vermiş olması mârifetullahı hem en değerli cevher olarak hem de ilimlerin özü olarak görmesinden ve derecelendirmeyi buna binaen yapmasından kaynaklanmaktadır.

Yukarıda anlatılan Gazzâlî'nin ilimler tasnifi daha iyi anlaşılabilmesi açısından aşağıda tablo haline getirilmiştir.

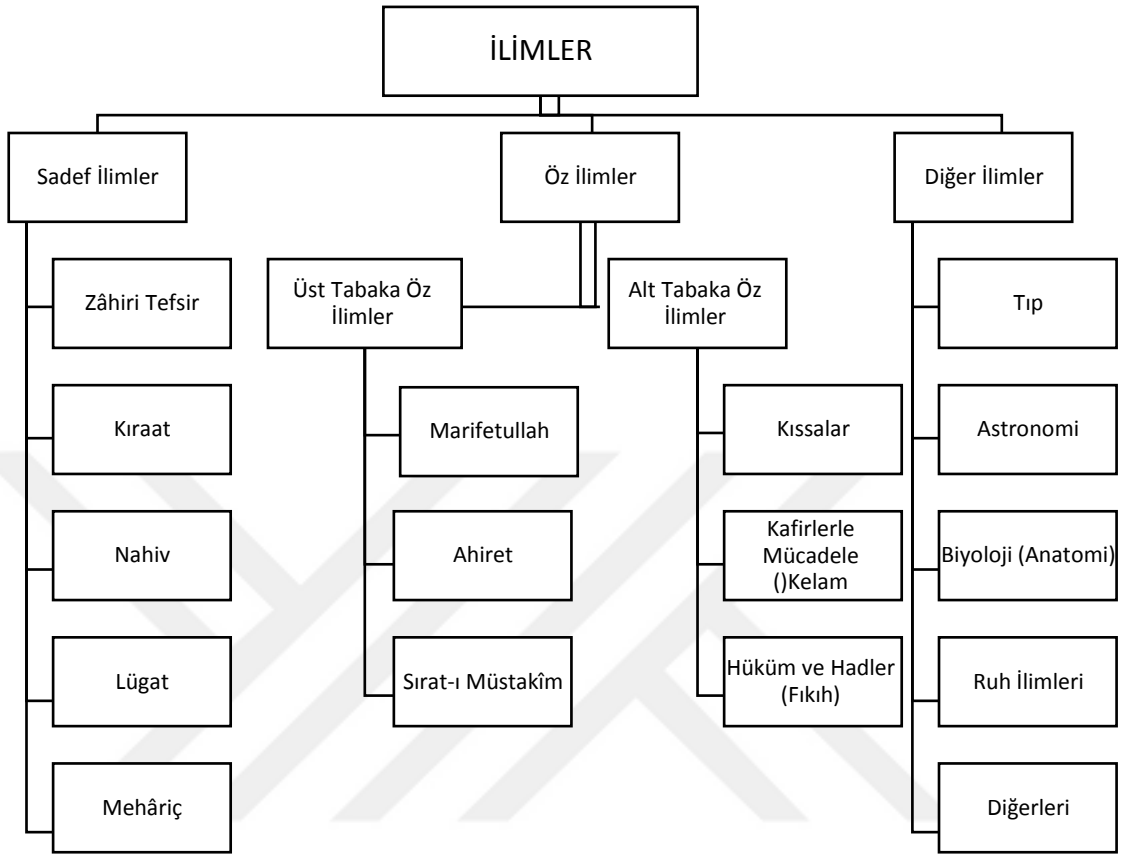
²²³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 20,21.

²²⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 22.

²²⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 23.

²²⁶ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 23.

Tablo 2. Kur'ân Eksenli İlimler Tasnifi²²⁷

3. KUR'ÂN'DAN TEŞEKKÜL EDEN İLİMLERE DAİR İSTİDLAL EDİLEN ÂYETLER

Gazzâlî, eserde daha çok dini ilimlere işaret ettiğini ve ağırlık verdiğini belirtmektedir. Eseri bu yönde şekillendirmesinin sebebi ise kendisinin ifade ettiği üzere Allah'a giden yolu ve yolculuğu kolaylaştırma isteğidir.²²⁸ Ancak müellif dini ilimlere ağırlık vermekle beraber diğer pek çok ilme de atıflar yapmaktadır. Bununla beraber atıf yapılan diğer ilimlerin (tıp, astronomi, coğrafya, biyoloji, vs.) ahiret yaşamı ile alakasının olmadığını belirtmektedir.²²⁹

²²⁷ Karakaya, Takyeddin, *Gazzâlî'nin İşârî Tefsir Metodu*, s. 39.

²²⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 24.

²²⁹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 24.

Gazzâlî'ye göre önceki bölümde bahsi geçen dinî ilimler, tıp, astronomi, coğrafya, biyoloji ve sihir ve tılsımlarla ilgili de pek çok ilim ve ilmin henüz ortaya çıkmamış türleri vardır. Bu ilimler insana ancak basîretle zahir olur. Bu ilimlere ulaşmak insanın gücü dahilindedir. Bazı ilimler de vardır ki; daha önceden var olmuş, ancak günümüze kadar gelemeyen kaybolmuştur. Yine başka ilim türleri vardır ki; onları idrak ve ihata etmek beşerin gücü dahilinde değildir. Bu tür ilimlere sadece mukarreb melekler nail olabilirler.²³⁰

Bu ilimlerin, bilhassa tıp, astronomi vs. gibi fennî ilimlerin Kur'ân'da yer alıp almadığı hususunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Her iki gruptaki âlimler de görüşlerinin doğruluğunu ispat için birtakım deliller getirmişlerdir. Bunlardan gelmiş geçmiş bütün ilimlerin Kur'ân'da toplanmış olduğu görüşünü benimseyen âlimlerin delilleri, naklî deliller ve aklî deliller başlıkları altında sınıflandırılmaktadır. Naklî deliller, Kur'ân'ın bütün ilimleri kapsadığına delil gösterilen âyetler ve rivâyetlerdir. Bu konudaki naklî deliller şunlardır:

" مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ " / Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık."²³¹

"وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ" / Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidâyet ve rahmet kaynağı, Allah'a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik."²³²

Allah Rasûlü'nden (s.a.v) onun şöyle buyurduğu bir rivâyet nakledilmektedir:

"Çok yakında bazı fitneler doğacaktır demesi üzerine bazı sahabenin 'bundan nasıl kurtulunur?' şeklinde sordukları soruya Hz. Peygamber şu cevabı vermiştir: 'Allah'ın kitabına sarılın. Çünkü onda sizden öncekilerin karşılaştığı ve sonrakilerin karşılaşacağı haberler ile yaşadığınız zamandakilerin haberlerini bulursunuz.'²³³

²³⁰ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 24.

²³¹ el-En'âm, 6/38.

²³² en-Nahl, 16/89.

²³³ ed-Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân el-Fadl, *Müsnedü'd-Dârimî el-Ma'rûf, Dâru'l-Ma'na li'n-Neşri ve't-Tevzii*, 1. Baskı, Suudi Arabistan, 2000, c. IV, s. 2099; et-Tirmizî, *Sünenü et-Tirmizî*, c. V, s. 172; Ebi Üsâme, Ebu Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Dâhir, *Buğyetü'l-Bâhis an Zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, Merkezü Hıdmetü's-Sünneti ve's-Sîratü'n-Nebeviyye, 1. Baskı, Medînetü'l-Münevvere, 1992, c. II, s. 759; el-Firyâbî, Ebu Bekir Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen, *Fedâilü'l-Kur'ân*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1989, s. 184; İbn Adî, Ebu Ahmed Abdullah, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Rical*, el-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1997, c. V, s.

Geçmiştekilerin ve gelecektekilerin ilimleri hakkında ise İbn Mes'ud'dan şu rivâyetler nakledilmektedir:

“Kim ilim istiyorsa Kur'ân'a yönelsin. Çünkü geçmiştekilerin ve gelecektekilerin haberi ondadır.”²³⁴

“Kim geçmiştekilerin ve gelecektekilerin ilmini istiyorsa Kur'ân üzerinde çalışsın.”²³⁵

“Bu Kur'ân'da her ilim nâzil olmuştur ve onda her şey bizim için beyan edilmiştir. Fakat Kur'ân'da bizim için beyan edilmiş şeyler hakkında ilmimiz yetersizdir.”²³⁶

Bilimsel tefsîri savunanların öne sürdükleri En'âm sûresi 38. âyet ve Nahl sûresi 89. âyet incelendiğinde müfessirlerin farklı izahları ortaya çıkmaktadır. En'âm sûresi 38. âyet çerçevesinde yapılan izahlar genel olarak âyet-i kerîmede geçen مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ifadesindeki ‘kitap’ ile kastedilen şeyin levh-i mahfûz mu ya da

7; el-Muhallîs, Muhammed b. Abdurrahmân b. Abbas, *el-Muhallisiyyât ve Eczaü Uhra li Ebi Tâhir el-Muhallîs*, Vizâratü'l-Evkaf ve's-Sûnî'l-İslamiyyeti li'd-Devleti Katar, 1. Baskı, y.y., 2008, c. III, s. 61; el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, Dâru İbn Cevzii, 2. Baskı, Suudi Arabistan, h. 1421, c. I, s. 194; İbnü'l-Kayserânî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali, *Zahîratü'l-Huffaz*, Dâru's-Selef, 1. Baskı, Riyad, 1996, c. III, s. 1348; el-Begâvî, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud, *Mesâbîhu's-Sünne*, Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâati li'n-Neşri ve't-Tevzii, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1987, c.II, s. 118; el-Hazin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrahim, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, c. I, s. 5; İbn Kesîr, *et-Tekmîl fî Cerhi ve't-Ta'dili ve Ma'rifeti's-Sikâti ve'z-Zuafâi ve'l-Mecâhil*, Merkezü'n-Nu'man li'l-Bühûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti ve Tahkîki't-Türâsi ve't-Tercemeti, 1. Baskı, Yemen, 2011, c. III, s. 424; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c. IV, s. 759; Babai, Ali Ekber, *Bilimsel Tefsîr Ekolü, Deliller ve Eleştiriler*, Misbah, Sonbahar 2014, Yıl:3, Sayı:9, s.65.

²³⁴ al-Hamîd, Saîd b. Abdullah b. Abdülazîz, *Sünen-i Saîd b. Mensûr*, Dâru's-Samî li'n-Neşri ve't-Tevzii, 1. Baskı, y.y., 1997, c. I, s.7; İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr, *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1409, c. VI, s. 126; en-Nehhâs, *el-Kat' ve'l-İ'tinâf*, Dâru Alimü'l-Kütüb, 1. Baskı, Suudi Arabistan, 1992, s. 9; et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Dâru İbn Teymiyye, 2. Baskı, Kahire, 1994 c. IX, s. 136; es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Bahru'l-Ulûm*, y.y., t.y., c. I, s. 11; İbn Hazm Ebu Muhammed Ali b. Saîd, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y., c. VII, s. 3; el-Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şa'bu'l-İmân*, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2000, c. II, s. 332; el-Bağdâdî, el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, c. I, s. 196; en-Nesefî, Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *et-Tefsîr fî't-Tefsîr*, Darü'l-Lübâb li'd-Dirâsât ve Tahkîki't-Türâs, 1. Baskı, İstanbul-Türkiye, 2019 c. I, s. 12; İbn Kesîr, *Fedâilu'l-Kur'ân*, Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Baskı, y.y., h. 1416, s. 305; ez-Zerkeşî, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1957, c. I, s. 8; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c. IV, s. 759.; Babai, *Bilimsel Tefsîr Ekolü, Deliller ve Eleştiriler*, s.65.

²³⁵ Ebû Hacer, Ahmed Ömer, *et-Tefsîru'l-İlmî li'l-Kur'ân fî'l-Mizan*, Darü'l-Medari'l-İslami, Beyrut, 2001, s. 106; Babai, *Bilimsel Tefsîr Ekolü, Deliller ve Eleştiriler*, s.65.

²³⁶ Ebû Hacer, *et-Tefsîru'l-İlmî li'l-Kur'ân fî'l-Mizan*, a.y; Babai, *Bilimsel Tefsîr Ekolü, Deliller ve Eleştiriler*, s.65.

Kur'ân-ı Kerîm mi olduğu hususundadır. Âlimlerin bir kısmı burada 'kitap' ile kastedilen şeyin levh-i mahfûz olduğunu,²³⁷ bir kısmı da bunun Kur'ân-ı Kerîm olduğunu²³⁸ savunmaktadırlar.

Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Gayb* adlı meşhur tefsîrinde bu meseleyi izah ederken öncelikle âyet-i kerîmede geçen مَا قَرَأْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ifadesindeki 'kitap' ile ne kastedildiği hususundaki görüşleri zikretmiştir. Buna göre, 'kitap'tan maksat levh-i mahfûz ya da Kur'ân-ı Kerîm'dir. 'Kitap'tan maksadın levh-i mahfûz olduğu görüşünü benimseyenler Hz. Peygamber'in “*Kalem Kıyâmete kadar olacak her şeyi yazdı*”²³⁹ hadisini delil olarak göstermektedirler. Buradaki 'kitap'tan maksadın Kur'ân-ı Kerîm olduğu görüşünü benimseyenler, bu görüşlerinin levh-i mahfûz görüşüne göre daha açık olduğunu savunmaktadırlar. Çünkü elif-lam müfred ismin başına geldiğinde, daha önce geçen ve bilinen bir varlığı gösterir. Müslümanlarca bilinen ve daha önce zikredilmiş olan kitap ise Kur'ân-ı Kerîm'dir.²⁴⁰

Buradaki 'kitab'ın Kur'ân-ı Kerîm olduğu görüşü benimsendiğinde şöyle bir soru sorulabilir: Kur'ân'da tıp ve cebir ilimleri ile diğer pek çok konunun ve ilmin detaylı bilgileri bulunmadığı halde ve yine âlimlerin usul ve fûrû ilmine dair mezhep ve delillerinin ayrıntısı bulunmadığı halde Allah-u Teâlâ niçin “*Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*” buyurmuştur? Bu soruya şu şekilde cevap verilmektedir: Allah-u Teâlâ'nın bu buyruğu bilinmesi gereken şeylerin beyan edilmiş olması manasına özgüdür. Bu durum iki şekilde izah edilmektedir. Birincisi âyette geçen “tefrît” kelimesinin kullanımıyla alakalıdır. İkincisi ise bu âyetteki mutlak ifadenin mukayyed manaya hamledilmesidir.²⁴¹

Ebüsuud Efendi (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm* adlı tefsîrinde buradaki 'kitap'ın Kur'ân-ı Kerîm olduğu düşünüldüğünde ortaya iki anlamın çıktığını

²³⁷ Zemahşerî gibi alimler.

²³⁸ Fahreddîn er-Râzî ve Âlûsî gibi alimler.

²³⁹ Ebi Sa'lebe, Yahya b. Sellâm, *Tefsîru Yahya b. Sellâm*, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2004, c. II, s. 745; et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebi Davud et-Tayâlisî*, c. I, s. 471; İbnü'l-Ca'd, Ali b. Ubeyd el-Cevherî, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, Müessesetü Nâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1990, s. 494; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, c. XXXVII, s. 378,389; Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak, *Sünenü Ebi Davud*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, t.y., c. IV, s. 225; et-Tirmizî, *Sünenü et-Tirmizî*, c. IV, s. 457; ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *Nakzü'l-İmam Ebî Saîd Osman b. Saîd Ale'l-Mersiyyi'l-Cehmiyyi'l- Anîd Fîme'fterâ Alellahi Azze ve Celle Mine't-Tevhîd*, Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, y.y., 1998, c. II, s. 860.

²⁴⁰ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XII, s. 221.

²⁴¹ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XII, s. 221.

zikretmektedir. Bunlardan birinci anlam şudur: Biz, Kur'ân'da önemi olan ve ezcümle bütün mahlûkatın işlerini layıkıyla tedvir ettiğimize (idare ettiğimize) dair hiçbir şeyi eksik bırakmadık. İkinci anlam ise; Biz, Kur'ân'da hiçbir şeyde tefrit yapmadık; fakat gerekli olanı zikrettik, şeklindedir. Müellif eserinde diğer bir görüş olarak da Levh-i Mahfûzu zikretmiştir.²⁴²

Kur'ân'ın bütün ilimlerin usul ve fûrûunu kapsamaması hususunda şöyle denilmektedir: Bütün usul ilmi Kur'ân'da mevcuttur. Çünkü asli deliller Kur'ân'da en belîğ şekilde zikredilmektedir. Fakat mezheplerin rivâyetine ve görüşlerin ayrıntısına gelince, bunların Kur'ân'da bulunmasına ihtiyaç yoktur. Fûrû ilmin detayları için de âlimlerin iki görüşü bulunmaktadır. Âlimlerin bir kısmı, Kur'ân; icmanın, haber-i vâhidin ve kıyasın şerî bir delil olduğuna delalet ettiğini ve bunun üzerine bu üç asıldan birinin delalet edip ortaya koyduğu her şeyin aslında Kur'ân'da mevcut olduğunu söylemişlerdir. Bir kısım âlimler de Kur'ân'ın bütün hükümlerin açıklamasını ihtiva ettiği görüşünü savunmaktadırlar.²⁴³

Nahl sûresi 89. âyete yapılan yorumlar da benzerlik göstermektedir. Âyet-i kerîmede “وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَتْنِيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ” /*Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidâyet ve rahmet kaynağı, Allah'a gönülden bağlananlar bir müjde olarak indirdik*” buyrulmaktadır. Bazı müfessirlere göre âyette zikredilen açıklama âyetin baş kısmıyla alakalıdır. Yani buradaki açıklama, âyetin başında bildirildiği gibi şahitlerin getirilmesi ve Hz. Peygamberin de hepsine şahit olarak getirilmesi hakkında mükemmel bir açıklamadır.²⁴⁴ Âlimlerin çoğunluğuna göre ise kitabın her şeyi açıklaması hakkında iki görüş vardır. Bunlar; Kitabın dini meseleleri ayrıntılı olarak anlatması veya bazı meselelerde mücmel de olsa bunun ayrıntılarını sünnete ve kıyasa havale etmesidir.

Dolayısıyla genel olarak kısaca özetlemek gerekirse bilimsel tefsîri savunan âlimlere göre Kur'ân-ı Kerîm, bütün ilimleri -gerek sadece usûl olarak gerek fûrû ilimler olsun- ihtiva etmektedir. Gazzâlî de bu görüşü destekler mahiyette ifadeler kullanmaktadır.

²⁴² Ebüssuûd b. Muhammed el-Îmâdî, *Îrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, t.y., c. III, s. 131; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. II, s. 161.

²⁴³ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XII, s. 221.

²⁴⁴ Ebüssuûd b. Muhammed el-Îmâdî, *Îrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, c. V, s. 135.

4. KUR'ÂN'DAN TEŞEKKÜL EDEN FENNÎ İLİMLER

Gazzâlî'ye göre aslî ilimler, fer'î ilimler, bilinen veya bilinmeyen bütün ilimler Kur'ân'dan bağımsız değildir. Bu ilimlerin tümü Allah'ın mârifet denizi olan tek denizden beslenmiş ve nasiplenmiştir.²⁴⁵ Yani Allah'ın ilminin ve kudretinin sınırı yoktur. Zira Allah-u Teâlâ “*Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsaydı, deniz de –ardından ona yedisi daha eklenmek üzere- mürekkep olsaydı yine de Allah'ın sözleri tükenmezdi*” buyurmuştur.²⁴⁶ Allah-u Teâlâ bazı âyetlerle bütün ilimlerin yegâne sahibinin kendisi olduğunu açıklamaktadır. Bazı âyetlerde de dini ilimlerin yanı sıra fenni ilimlere de atıf yapmaktadır. Ancak bu ilimlere -tıp, astronomi, fizik, biyoloji, psikoloji vb.- dair Kur'ânî bilgilerin mahiyeti ile bu bilim dallarına ait bilgilerin mahiyeti birbirinden farklıdır. Zira Kur'ân'da yer alan bilgiler, bu bilim dallarını ilgilendiren tüm bilgileri değil, bu bilim dallarının bazı konularını içeren bilgileri ihtiva etmektedir. Çünkü Kur'ân bir ayrıntılar kitabı değil, ilkeler ve kurallar kitabıdır. Aynı şekilde Kur'ân'da yer alan bilgiler sadece bir dönemin ya da bir çağın insanına değil, her dönemin ve her çağın insanına hitap edecek evrensel bir özde ifade edilmiştir.²⁴⁷ Bu ilimlerden birkaç tanesine bakıldığında bunlardan birinin de tıp ilmi olduğu görülmektedir. Gazzâlî de *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da tıp ilmine atıf yaparak Şuarâ Sûresi 80. âyeti zikretmektedir. Buna göre Allah-u Teâlâ Hz. İbrahim'i anlatırken şöyle buyurmuştur: "وَإِذَا مَرَضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ / Hastalandığım zaman bana şifa verendir."²⁴⁸

4.1. Tıp İlmi

Gazzâlî, eserde tıp ilmine Şuarâ 80. âyetle atıf yapmaktadır. Âyet-i kerîmede "وَإِذَا مَرَضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ / Hastalandığım zaman bana şifa verendir." buyrulmaktadır. Gazzâlî burada bahsi geçen hastalık ve şifa fiillerini sadece tıp ilmini çok iyi bilen kişilerin idrak edebileceklerini söyler. Zira tıbbın manası ona göre hastalığı ve alametlerini tam olarak tanımakla anlam kazanır.²⁴⁹ Teşhis ve tedavinin sadece tıp ilmiyle olabileceğini, derdi veren Allah'ın dermanını da verdiğini, insanlara düşen

²⁴⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 24.

²⁴⁶ Lokman 31/27.

²⁴⁷ Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, Beyazıt-İstanbul, 1993, s. 214.

²⁴⁸ eş-Şuara 26/80.

²⁴⁹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 25.

görevin ise o dermanı aramak ve bulmak olduğunu belirtir.²⁵⁰ Tıp ilmi, Gazzalî'nin en fazla önem verdiği ve üzerinde durduğu bir ilimdir. Şer'î olmayan ilimleri tasnif ettiğinde tıp ilmini beğenilip hoş görülenler sınıfına dahil etmektedir. Zira tıp ilmi ona göre, insanların sağlıklı yaşayabilmeleri ve dünya hayatını tanzim edebilmeleri için gereklidir ve öğrenilmesi de farz-ı kifayedir.²⁵¹

Şuarâ 80. âyet-i kerîme incelendiğinde birkaç tane farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki âyetin zahir manasından da anlaşıldığı üzere; Hz. İbrahim'in kavmi putlara tapıyordu. Bu toplumun gökyüzündeki en büyük tanrıları güneş, yeryüzündeki en büyük tanrıları ise onun temsilcisi olan Baal adındaki put idi. Bu kavme göre yaratma ve yok etme işini de zaman yapıyordu.²⁵² Hz. İbrahim putperestlere, hiçbir gücü olmayan putlara tapmanın akıl işi olmadığını beyan ettikten sonra kendisinin kulluk ettiği yüce Allah'ın sıfatlarını zikretmiştir.²⁵³ Hz. İbrahim bununla şunu söylemek istemiştir: Tapınmaya yegâne layık olan, bütün bunları yapmaya muktedir olan sizin putlarınız değil, yarar sağlamaya ve zararı savmaya muktedir olan Allah'tır.²⁵⁴

Kurtubî (ö. 671/1273)'ye göre zahirî manayı bir kenara bırakıp Hz. İbrahim'in kastetmediği şeyleri söyleyenler ve aşırıya gidenler vardır. Bunların birinci görüşüne göre Hz. İbrahim bu âyette “ben ona muhalefet etmek sûretiyle hastalanacak olsam rahmetiyle beni şifaya kavuşturur” demek istemiştir. İkinci görüşlerine göre ise Hz. İbrahim bu âyette “mahlukatın katılıkları sebebiyle hastalanacak olsam, hakkı müşahade ile bana o şifa verir” demek istemiştir.²⁵⁵

Şuarâ sûresi 80. âyet-i kerîme hakkındaki bir diğer görüş de Hz. İbrahim'in “O beni yedirir içirir” dedikten sonra “hastalandığım zaman o bana şifa verir” demesi yeme-içmenin sıhhat ve hastalıkla alakasından dolayıdır. Zira hastalıkların

²⁵⁰ Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, Mârifet Yay., İkinci baskı, İstanbul, 1989, s. 40.

²⁵¹ el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, c. I, s. 40; Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, s. 39.

²⁵² İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîr-u et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984, c. XIX, s.143; Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. IV, s. 157.

²⁵³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. V, s. 513; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. X, s. 305; el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XVI, s. 38, 39.

²⁵⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. X, s. 305.

²⁵⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c.XVI, s. 38,39.

çoğu insanın yeme-içme vb. şeylerdeki aşırılıklarından kaynaklanmaktadır.²⁵⁶ Bundan dolayı hekimler şöyle derler: Ölülerin çoğuna eceliniz nedir? diye sorulsa 'hazımsızlık' derlerdi.²⁵⁷

Hiz. İbrahim âyetteki “*hastalandığım zaman...*” ifadesinde hastalığı kendine nispet etmektedir. Zira “Allah beni hasta etti” dememiştir, çünkü maksadı nimetleri saymaktır. Hiz. İbrahim’in hastalığı kendine nispet etmesinin diğler bir sebebi de hastalık ve sıhhatin oluşması durumudur. Şöyle ki hastalık çoğu zaman insanın beslenmesindeki dengesizliklerden kaynaklanır. Sıhhat ise bunların tamamına dikkat etmekle ve bunların dengeli olmalarıyla gerçekleşir. Böyle olunca hastalık insanın fiili ama sıhhatli olmak ise Allah’ın lütfudur.²⁵⁸ Hiz. İbrahim’in hastalığı kendine isnad etmesinin bir diğler sebebi de edeptir. Hastalığı yaratmayı da Allah-u Teâlâ takdir etmiştir ancak Hiz. İbrahim edebinden bu durumu kendisine isnad etmiştir.²⁵⁹

“*Hastalandığım zaman bana şifa verendir.*” âyeti Kur’ân-Kerîm’deki başka âyetlerle²⁶⁰ beraber insanın ruh sağlığını da korumak gibi bir işlev görmektedir. Kişi kendi kusuru ya da başka sebeplerle hastalansa dahi Allah ondan şifayı esirgemez. Şifanın Allah’tan geleceğı inancı, hastalara moral vermekte ve hastalıkla mücadele gücü kazandırmaktadır. Doktora danışma ve ilaç kullanmanın yanı sıra kesin şifanın yalnızca Allah’tan geldiğine inanan hastaların moral gücü yüksek olmaktadır ve bu güç en zorlu hastalıkların tedavisinde en büyük destektir.²⁶¹

Gazzâlî’nin atıfta bulunduğı bilimsel tefsîr bağlamındaki bu durum Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî (ö.1940)’ye *el-Cevâhir Fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eserinde en geniş izahati yaptırmıştır. Müfessir hastalığın şifasını rızka benzeterek onun da Allah’tan olduğunu söyleyerek konuya giriş yapmaktadır. Çünkü insan ilim ve amel açısından rızka ihtiyaç duyduğu gibi tıp ilmine de ihtiyaç duymaktadır. Daha sonra

²⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s.762; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihi’l-Gayb*, c.XXIV, s. 144,145; el-Beydâvî, *Envârü’t-Tenzil ve Esrârü’t-Te’vîl*, c.IV, s. 141; Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü’l-Aklî’s-Selîm*, c. VI, s.249.

²⁵⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s.762; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihi’l-Gayb*, c.XXIV, s. 144,145; el-Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu’l-Me’âni fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm Ve’s-Seb’i’l-Mesâni*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1. Baskı, 1994, c. X, s. 95.

²⁵⁸ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihi’l-Gayb*, c. XXIV, s. 144,145; el-Beydâvî, *Envârü’t-Tenzil ve Esrârü’t-Te’vîl*, c.IV, s. 141; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azim*, c. VI, s.146,147.

²⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azim*, c.VI, s. 146,147; el-Merâğî, *Tefsîru’l-Merâğî*, c. XIX, s. 72.

²⁶⁰ el-Bakara, 2/186; Yûnus, 10/107; el-Hicr, 15/56; en-Nahl, 16/97; el-Mu’mînun, 23/97; er-Rum, 30/21; ez-Zümer, 39/53; el-Hadid, 57/23.

²⁶¹ Kırca, Celal, *Kur’ân-ı Kerîm’de Fen Bilimleri*, s. 147,148.

ademoğlundan önceki ve sonraki insanlardan bazılarının kamu düzenine katıldıklarını, birleştiklerini ve birbirlerine yardım ettikleri için yüceltiklerini iddia etmektedir. Bu âyet-i kerîmeyi açıklarken ilk olarak Yunanlıların tıpta neler yaptığını, ne gibi şeyler için çalıştıklarını anlatacağını söylemektedir. Yunanlıların ardından Eski Mısırlıların sağlığın korunması ve doğal tedavi hakkındaki eserleri ile ilgili açıklamalarını takip ettiğini anlatmaktadır.²⁶²

Allah-u Teâlâ âyette Hz. İbrahim'in diliyle şöyle buyurmuştur: “وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ”. Burada şifanın Allah'a nispet edilmesinin sebebi Nahl Sûresi 69. âyetten de anlaşıldığı üzere şifayı ve tıp ilmini araştırmaya açmaktır. Âyet-i kerîmede “يَخْرُجُ مِنْ” / يُطَوِّنَهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ / Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet (kıvamında bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır” buyrularak şifanın aranması gerektiğine işaret edilmektedir. Alimler tıbbın kökenine indiklerinde üç şey bulmuşlar ve bu konuda ittifak etmişlerdir. Buldukları bu üç şey; tecrübe, ilham (sadık rüya) ve tesadüftür.²⁶³ Bu üç durum hastalıklar ve şifaları üzerinden örnekler verilerek açıklanmaktadır.²⁶⁴

Tantâvî, Şuarâ 80. âyeti açıklarken sağlıkla ilgili çok geniş bilgilere de yer vermektedir. Bu bilgileri başlıklar halinde izah etmiştir. Sıhhati korumak ve tedavi adıyla bir başlık kullanılmaktadır ve altında sabun ve suyla vücudun uzuvlarının ne zaman, kaç defa ve nasıl yıkanacağı detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.²⁶⁵ Misvak anlatılırken İslam'ın tıptaki mucizelerinden şeklinde bir başlık kullanılmakta ve faydaları sıralanmaktadır.²⁶⁶ İnsanın düşmanları başlığının altında insana zarar veren şeyler yer almaktadır ve bunların başında üzüntü ve keder gelmektedir.²⁶⁷ Ayrıca müfessir hastalıktan korunmanın ilaç kullanmaktan daha efdal olduğunu defalarca zikretmektedir.²⁶⁸ Hastalıklara doğal tedavi yöntemleri önererek²⁶⁹ hangi gıdanın

²⁶² el-Misrî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, y.y., t.y., c. XIII, s.49.

²⁶³ el-Misrî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. XIII, s.49.

²⁶⁴ el-Misrî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. XIII, s.49: Örneğin tecrübeyle şifanın elde edilmesi hususu açıklanırken şu hadise anlatılmaktadır: Bir adam kasaptan aldığı karaciğeri kurutmak için bir bitki yaprağının üzerine koyar ve bir müddet sonra karaciğeri almak için döndüğünde onun erimiş olduğunu görür. Dolayısıyla bitkinin zararlı olduğunu ve insana zarar vereceğini anlar ve bitkiyi öldürmek için ilaç atar.

²⁶⁵ el-Misrî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. XIII, s. 56,57.

²⁶⁶ el-Misrî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. XIII, s. 58.

²⁶⁷ el-Misrî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. XIII, s. 61.

²⁶⁸ el-Misrî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. XIII, s. 60.

daha faydalı olduğunu ve nasıl alınması gerektiğini Hz. Musa ve kavminden örnek vererek Bakara Sûresi 61. âyetle²⁷⁰ desteklemektedir.²⁷¹ Görüldüğü üzere Tantavî, aynı zamanda ansiklopedi özelliği de taşıyan eserinde şifa konusunu geniş bir şekilde ele alarak adeta doğal yöntemlerle tıp bilgisi vermektedir. Tantavî'nin âyetlerin tefsîrine bu şekildeki bilimsel yaklaşımı sadece bu âyet için değil eserindeki diğer âyetler için de geçerlidir. Zira Gazzâlî'nin Allah'ın ilmini ve kudretini anlatırken zikrettiği bir diğer ilim olan astronomi ile ilgili âyetlerde de aynı şekilde geniş bir izahat görülmektedir.

4.2. Astronomi İlmi

Gazzâlî, Allah'ın ilmini ve kudretini anlatırken önce tıp ilmine atıf yaparak Şuara sûresi 80. âyeti zikretmektedir. Daha sonra güneşin ve ayın bir hesaba göre yörüngelerinde aktığını söyleyerek astronomi ilmi ile ilgili beş tane âyet-i kerîme²⁷² örneği vermektedir. Bu âyetlere ek olarak şu açıklamayı getirmektedir: “Bir kimse, müstakil bir ilim olan göklerin ve yerin terkip biçimlerini bilmedikçe, Güneş ve Ay'ın kendi yörüngelerinde bir hesaba göre gitmelerini, Güneş ve Ay tutulmalarını, gecenin gündüze girmesini ve birinin diğerinin üzerine gitmesini, kıvrılmasını anlayamaz.”²⁷³

Gazzâlî'nin bu konuyla alakalı olarak zikrettiği âyet-i kerîmeler şunlardır:

"الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ / Güneş ve ay bir hesaba bağlı (olarak hareket ederler)"²⁷⁴

"وَقَدْ رَءَا مَنَازِلَ يُتْلَعُونَ عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابِ / Yılların sayısını ve hesaplamayı bilirsiniz diye ona menziller belirleyen O'dur."²⁷⁵

"وَحَسَفَ الْقَمَرُ وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ / Ay tutulduğu, güneşle ay birleştirildiği zaman."²⁷⁶

²⁶⁹ Cesaret için limon ve portakal, sinirler için marul ve ıspanak, şizofreni için domates ve limon yemek gibi doğal tedavi yöntemleri önerilmektedir.

²⁷⁰ Bakara 2/61: “Hani siz, “Ey Mûsâ! Biz bir tek yiyecekla dayanamayacağız. Bizim için rabbine dua et de bize toprağın mahsullerinden; sebzelerinden, kabakgillerinden, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bitirsin” demiştiniz. Mûsâ ise, “İyiye kötü ile değişmek mi istiyorsunuz? Şehre inin; istedikleriniz orada var” dedi. Zillete, fakrı zarûrete mahkûm oldular; Allah'ın gazabına uğradılar. Bu durum, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmelerinin, bütün bunlar da isyan etmeleri ve haddi aşmalarının sonucuydu.”

²⁷¹ el-Mısırî, Tantavî b. Cevherî, el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm, c. XIII, s. 80.

²⁷² Yûnus, 10/5; el-Fâtır, 35/13; Yâsin, 36/38; er-Rahmân, 55/5; el-Kıyâme, 75/8-9.

²⁷³ el-Gazzâlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, s. 25; Babai, Bilimsel Tefsîr Ekolü, Deliller ve Eleştiriler, s. 58.

²⁷⁴ er-Rahmân, 55/5

²⁷⁵ Yûnus, 10/5.

*Allah, / يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى "geceyi gündüze, gündüzü de geceye katıyor. O, güneşi ve ayı da buyruğu altına almıştır; her biri belirlenmiş bir vadeye kadar kendi yolunu izler."*²⁷⁷

*وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ /Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir."*²⁷⁸

Kur'ân-ı Kerîm'in konuya ilişkin nasıl bir yaklaşımının olduğunu ve alimlerin astronomi ilmiyle alakalı olan bu âyetlere ne tür yorumlar getirdiklerini zikredilen âyetler çerçevesinde incelemek yerinde bir yaklaşım olacaktır.

4.2.1. Rahmân Sûresi 5. Âyet

"²⁷⁹ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ" âyetine bakıldığında, âyetle ilgili yapılan açıklamalar genel mahiyette âyetin mealinin genişletilmiş halidir denilebilir. Âyette "Güneş ve ay bir hesaba bağlı (olarak hareket ederler)" buyrulmaktadır. Âyetin tefsirinde Güneş ve Ay'ın hareketi, bununla elde edilen faydalar ve bu âyetin inkarcılara karşı bir delil mahiyeti taşıdığına yönelik açıklamalar yapılmaktadır.

Âyette geçen Güneş ve Ay'ın bir hesaba bağlı olarak hareket etmesi hususunda birbirine yakın birkaç görüş bulunmaktadır. Bazı müfessirler Güneş ve Ay'ın hareketinin kadere göre olduğunu söylemişlerdir.²⁸⁰ Müfessirlerin tamamına yakını ise Güneş ve Ay'ın belirli bir hesap ve eşit bir ölçü ile kendi yörüngelerinde (burç ve menzillerinde) akıp gittikleri konusunda fikir birliği içindedirler. Güneş ve Ay kendilerine takdir edilen bu yörüngenin dışına çıkmazlar. Onların doğdukları ve battıkları yerler ve seyrettikleri yol hesap edilir, ne kış ne de yaz aylarında güzergahlarını aştıkları görülür.²⁸¹ Bu hususta İbn Kuteybe (ö. 276/889) "حُسْبَانٍ" yani hesapla kendi yörüngelerinde akarlar ve sınırlarını aşmazlar" demiştir.²⁸² Bu

²⁷⁶ el-Kıyâme, 75/8,9.

²⁷⁷ el-Fatır, 35/13.

²⁷⁸ Yâsîn, 36/38.

²⁷⁹ er-Rahmân, 55/5.

²⁸⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VII, s. 177; el-Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y., c. V, s. 423,424; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XX, s.114.

²⁸¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. XIV, s. 255; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, a.y.

²⁸² ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1978, s. 436.

durum açıklanırken değirmen taşının eksenine hüsbanü'r-reha denilmesinden²⁸³ de yola çıkılarak bir benzetme yapılmaktadır. Buna göre Güneş ve Ay'ın kendi eksenlerinde dönmeleri değirmene benzetilmektedir. Zira değirmende kendi etrafında belli bir ekseninde dönmektedir.²⁸⁴

Âyette geçen حُسْبَانٍ lafzı ile alakalı bir başka görüş de Güneş ve Ay'ın sürelerinin takdir edilmiş olduğu görüşüdür. Buna göre onların da aynı insanlar gibi ecelleri vardır ve ona doğru akıp gitmektedirler. Onların da ecelleri geldiğinde (Kıyâmet) onlar da yok olup gideceklerdir. Bunun bir benzeri de Allah-u Teâlâ'nın *"O, gökleri ve yeri hikmet ve fayda esasına göre yarattı; sürekli olarak geceyi gündüzün, gündüzü gecenin üstüne sarmaktadır; güneşi ve ayı da yasalarına boyun eğdirmiştir. Her biri belirlenmiş bir süreye kadar akıp gitmektedir. Unutmayın ki Allah çok güçlüdür, çok bağışlayıcıdır."*²⁸⁵ buyruğudur.²⁸⁶

Gazzâlî'nin de bu kapsamda değerlendirdiği üzere âyet-i kerîmeye bilimsel açıdan bakıldığında Güneş'in ve Ay'ın nizamının açıkça görülmesinin yanı sıra yeryüzündeki yansımaları da açık bir şekilde müşahade edilmektedir. Güneş ve Ay gökyüzü nimetlerinin en bariz olanıdır²⁸⁷ ki belki de bundan sebep faydaları da bariz şekilde görülmektedir. Zira güneş olmasaydı karanlık hiç gitmez, ay olmasaydı da birçok nimet²⁸⁸ elde edilemezdi. İşte bu yüzden Allah-u Teâlâ Güneş'in ve Ay'ın hareketlerindeki bütün faydaların değişmeyen bir hesap sayesinde gerçekleştiğini beyan etmektedir.

4.2.2. Yâsîn Sûresi 38. Âyet

Yâsîn sûresi 38. âyeti de yukarıdaki âyet-i kerîme ile beraber izah etmek yerinde olacaktır. Zira âyette Rahmân sûresi 5. âyete benzer olarak güneşin yörüngesinde akıp gitmesinden bahsedilmektedir. Âyette " وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ / Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp

²⁸³ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXIX, s. 87; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. XIV, s. 99; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 366.

²⁸⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, a.y.; el-Mâverî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, a.y.; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'an*, a.y.

²⁸⁵ ez-Zümer, 39/5.

²⁸⁶ el-Mâverî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, a.y.; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'an*, a.y.

²⁸⁷ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXIX, s. 87.

²⁸⁸ Güneş'in ve Ay'ın nimetleri Yâsîn Sûresi 38. âyet ve Yûnus Sûresi 5. âyetle beraber izah edilmiştir.

gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir." buyrulmaktadır. Güneşin akıp gitmesi hakkında birtakım görüşler mevcuttur. Bunlardan biri kıraat farklılıklarından kaynaklanan (وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا) şeklindeki okunuştur. Buna göre âyet "güneş hiç durmaksızın devamlı akıp gider"²⁸⁹ manasına gelir. Diğer okuyuş ise (لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا) şeklindedir. Buna göre ise âyet, güneş kendi hedefine ve gayesine doğru akıp gider anlamına gelir.²⁹⁰ Fakat buradaki hedefin ne olduğu konusu tartışmalıdır. Bazı alimlere göre hedef, bu alemin son bulması ve başka bir alemle yer değiştirmesidir. Rivâyete göre âyetteki güneş bir yolcuya benzetilmektedir. Bu yolcunun varacağı nihai bir menzil olduğu görülmektedir. Rahmân sûresi 5. âyet de bu hedefe işaret etmektedir. Bu hedef (menzil) "إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ" / *Güneş dürülüp karardığında*²⁹¹ ifadesindeki vakittir, yani Kıyâmet günüdür.²⁹²

Bazı alimlere göre de âyette güneşin menzillerinin olduğu belirtildiğine göre, bu istikrardan (مُسْتَقَرٍّ) maksat, güneşin her gün belli bir menzile inmesidir. Bu görüşe göre güneşin senelik devrinde üç yüz altmış doğuş ve batış yeri vardır. Her gün bunlardan birinde doğması ve batması için belirlenmiş bir yolculuk mevcuttur. Her gün o belli menzillerden birinde doğar batış yerlerinden birinde de batar ve bir dahaki yıla kadar aynı yerden doğmaz.²⁹³ Bir başka görüşe göre ise güneşin yörüngesinden maksat, Allah-u Teâlâ'nın göğün dışında yaratmış olduğu bir denizde akıp gitmesidir.²⁹⁴

Gazzâlî'yi takip ederek bilimsel tefsîr alanında önemli çalışmalar yapan müfessir Fahreddin er-Râzî'ye göre burada (مُسْتَقَرٍّ) kelimesi ile mekân manası kastedilmektedir. Yani güneş müstekarrına, duracağı yere ulaşana kadar hareket eder.

²⁸⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XII, s. 82; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 895; İbnü'l-Cevzî, Ebül-Ferec, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Darü'l-Kütübî'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, h. 1422, c. III, s. 524; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. IV, s. 268; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 417.

²⁹⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XII, s. 82.

²⁹¹ Tekvir, 81/1.

²⁹² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XII, s. 82; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 895; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXVI s. 71; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. XVII, s. 365; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. IV, s. 268; Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, c. VII, s. 167; İbn Âşûr, *Tefsîru et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. XXIII, s. 20; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 417.

²⁹³ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XII, s. 82; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 895; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXVI s. 71; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. XVII, s. 365; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. IV, s. 268; Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, c. VII, s. 167.

²⁹⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XII, s. 83.

Duracağı yer ise ulaşabildiği en yüksek nokta ile inebildiği en alçak noktadır. Çünkü bu doğuyu, batıyı, değişmeyen yörüngeyi, yıl veya gece demek olan zamanı içine alır. Bu sebeple er-Râzî, bu görüşün daha geniş ve tam mana ifade ettiğini ileri sürmektedir.²⁹⁵

Son olarak bazı alimlerin görüşüne göre de güneşin bir merkeze doğru hareket ettiği anlaşılmaktadır.²⁹⁶ Zira bunu destekleyen hadisler mevcuttur. Farklı kaynaklardan ve tariklerden çeşitli rivâyetleri olmakla beraber meşhur olan hadise göre Ebu Zer el-Gıfari anlatır: "Güneş batarken Rasulullah ile beraber mesciddeydim. Bana "Ey Ebu Zer güneşin nereye gittiğini biliyor musun?" diye sorunca ben; Allah ve Rasulü daha iyi bilir cevabını verdim. Allah Rasulü "gidip arşın altına secde eder (onun için belirlenmiş olan karar yeri arşın altındadır), *"Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider."* âyeti de buna işaret etmektedir" buyurdu.²⁹⁷ Bu görüşe ek olarak bir rivâyette güneşin bu merkez etrafındaki hareketi detaylandırılmaktadır. Buna göre ise güneşin hareket ettiği bu merkez etrafında saniyede iki yüz mil olduğu tahmin edilen döngüsel bir hareketi vardır.²⁹⁸ Mevdûdî (1903-1979)'nin görüşüne göre de bu âyetin gerçek anlamı

²⁹⁵ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXVI, s. 71.

²⁹⁶ el-Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, c. XXIII, s. 9.

²⁹⁷ İbn Mansûr, Saîd, *Sünen-i Saîd b. Mansûr*, Dâru'l-Elûketi li'neşr, 1. Baskı, Riyad, 2012, c. VII, s. 132; el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Yemâme, 5. Baskı, Dimaşk, 1993, c. IV, s. 1806; en-Nasrî, Abdurrahmân b. Amr b. Abdullah b. Safvan, *el-Fevâidü'l-Muallele el-Cüzü'l-Evvel ve's-Sânî min Hadîsihi*, Mektebetü'l-İmam ez-Zehbî, 1. Baskı, Kuveyt, 2003, s. 95; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 276; el-İsferâyînî, Ebu Avâne Ya'kub b. İshâk, *el-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhrac ale Sahîhi Müslim*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1. Baskı, el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 2014, c. II, s. 10; İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm li İbn Ebî Hâtim*, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 3. Baskı, el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, h. 1419, c. X, s. 3194; el-İsbahânî, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan, *el-Azame*, Dâru'l-Âsime, 1. Baskı, Riyad, 1408, c. IV, s. 1190; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. XII, s. 83; es-Semerkindî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulûm*, c. III, s. 123; İbn Mende, Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Kitâbü't-Tevhit ve Mâ'rifeti Esmâillahi Azze ve Celle ve Sıfâtihî Ale'l-İttifâk ve't-Teferrut*, el-Câmiatü'l-İslâmiyyeti bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1. Baskı, Medine, h. 1405-1413, c. I, s. 134; el-İsfahânî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabâkatü'l-Asfiyâ*, Matbaatü's-Saâde, Bicivâri Muhâfazati Mısır, 1974, c. IV, s. 216; el-Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *el-Esmâü ve's-Sıfât li'l-Beyhakî*, Mektebetü's-Sevâdî, 1. Baskı, Cidde, 1993, c. II, s. 273; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXXII, s. 163; İbnü'l-Harrât, Abdülhak b. Abdurrahmân b. Abdullah b. el-Hüseyin, *el-Ahkâmü's-Şer'iyyeti'l-Kübrâ*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 2001, c. IV, s. 199; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azim*, c. VI, s. 512; el-Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Takrîbü'l-Buğye fî Tertîbî Ehâdisi'l-Hilye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1999, c. II, s. 381; es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c. IV, s. 919; es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y., c. VII, s. 56.

²⁹⁸ el-Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, c. XXIII, s. 9.

insanoğlu kâinatı bütünüyle kavrayabildiğinde ortaya çıkacaktır.²⁹⁹ Mevdûdî'nin bu bakış açısında genel olarak bilimsel gelişmelerle doğru orantılı olarak gelişen ilmi tefsîre atıf bulunmaktadır.

Âyet-i kerîme "*Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir*" şeklinde sona ermektedir. Müfessirlere göre buradaki nizamdan ve dengeden yola çıkarak Allah-u Teâlâ'nın kudreti görülmektedir ve görülmelidir. Zira Allah-u Teâlâ kışın rutubetlerin, ağaçların ve toprağın bir araya gelmesi için güneşe bir uzaklık (yörünge) takdir etmiştir. Daha sonra bitkilerin ve meyvelerin yerden ve ağaçtan çıkarılması, olgunlaşması ve kuruması için belli bir dereceyle yeryüzüne yaklaşmasını takdir etmiştir. Ve aynı şekilde tekrardan yeryüzündeki ağaçlar ve bitkiler kül olmasın diye belirli bir açıyla yeryüzünden uzaklaşmasını takdir etmiştir. Allah-u Teâlâ güneşin hareketini ayın hareketinden yavaş, zuhal yıldızının hareketinden de hızlı olarak tayin etmiştir. Eğer güneş daha yavaş hareket etseydi bir şeyin (yerin) hizasında uzun müddet kalmış ve orayı yakmış olurdu. Daha hızlı hareket etseydi de bir bölgedeki meyve ve ağaçları olgunlaştıracak kadar durmuş olmazdı.³⁰⁰

İşte bunlar, çok zeki insanların bile kavramakta güçlük çektiği, anlama konusunda zihinlerin şaşkınlığa düştüğü, bu dakik hesaplı, planlı programlı akış yalnızca kudretiyle her şeye galip olan ve ilmiyle her şeyi kuşatan alemlerin rabbinin takdiridir.³⁰¹ Burada da anlatıldığı üzere nakli delil, akli delil kullanılarak tekid edilmiştir.³⁰² Aynı şekilde Rahmân sûresi de Güneş'in ve Ay'ın yörüngesinden bahsederek astronomi ilmine dair bir mucize ile başlamakta ve peşinden Kur'ân zikredilmektedir. Bunun sebebi ise bilimsel tefsîrin de ortaya çıkış sebeplerinden biri olan inkarcılara karşı cevap teşkil etmesidir.

4.2.3. Yûnus Sûresi 5. Âyet

Ay'ın ve Güneş'in menziliyle alakalı başka bir âyet-i kerîme de "وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ /يَإَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْأَسْبَابِ" *Yılların sayısını ve hesaplamayı bilirsiniz diye ona menziller*

²⁹⁹ el-Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (Terc. Komisyon), İnsan Yay., İstanbul, 1991, c. IV, s. 585.

³⁰⁰ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXVI s. 71.

³⁰¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 895.

³⁰² er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXIX, s. 87.

belirleyen O'dur."³⁰³ âyetidir. Bu âyet incelendiğinde ilk olarak menzillerin belirlenmesi hususu göze çarpmaktadır. Âyette zikredilen وَقَرَرَهُ kelimesine "Ay'ı, konakları (menzilleri) bulunan bir cisim olarak yaratan"³⁰⁴ yahut "aya eksiltip çoğaltmayacağı mesafeler takdir eden"³⁰⁵ anlamları yüklenmektedir. Müfessirlerin çoğuna göre bu husus ay ve güneş yani her ikisi için de söz konusudur.³⁰⁶ Zira yılların sayısı ve hesaplama her ikisi sayesinde bilinebilmektedir. Örneğin, namaz vakitleri ile mevsimler güneş sayesinde bilinir. Allah güneşe böyle bir özellik vermiştir. Bunlar ayın hareketi ile bilinebilecek şeyler değildir. Aynı şekilde Allah-u Teâlâ aya da onun sayesinde ayları ve yılları bilme özelliğini vermiştir, güneş ile de bunları bilmek çok zordur. Allah-u Teâlâ güneşe iki fayda yerleştirmiştir. Bunlar: Değişimin faydası ve zamanları tanıma bilgisi ile nesnelerin olgunlaşması ve kendilerini göstermelerine dair faydadır. Allah-u Teâlâ aynı şekilde aya da iki fayda yerleştirmiştir. Bunlar da: Günlerin, ayların ve yılların hesabını bilmek ve ürünlerin ve nesnelerin olgunlaşmasına yönelik faydadır.³⁰⁷

Diğer taraftan burada kastedilen durumun yalnızca Ay hakkında olduğunu söyleyenler de vardır.³⁰⁸ Buna göre özel olarak aydan bahsedilmesi seyrinin süratli oluşu, menzillerinin gözle görülmesi (daha açık ve daha ayrıntılı olarak gözlenmesi),³⁰⁹ dinin bazı hükümlerinin ona bağlı olması³¹⁰ gibi sebeplerdir.³¹¹ Diğer bir gerekçe de "Ay için de menziller belirledik"³¹² âyet-i kerîmesidir. Zira Allah-u Teâlâ yukarıdaki durumu bu âyetle de desteklemektedir.³¹³

³⁰³ Yûnus, 10/5.

³⁰⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. X, s. 454; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. III, s. 105.

³⁰⁵ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. IV, s. 188.

³⁰⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. VII, s. 16; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. X, s. 454; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. III, s. 105.

³⁰⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. VII, s. 16.

³⁰⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. IV, s. 188; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. X, s. 454; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. III, s. 105.

³⁰⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. IV, s. 448.

³¹⁰ Örneğin; Ramazan Ayı Ay'ın görülmesiyle başlar.

³¹¹ el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. III, s. 105.

³¹² Yâsîn, 36/39.

³¹³ el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. X, s. 455.

4.2.4. Fâtır Sûresi 13. Âyet

Allah, يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى "geceyi gündüze, gündüzü de geceye katıyor. O, güneşi ve ayı da buyruğu altına almıştır; her biri belirlenmiş bir vadeye kadar kendi yolunu izler."

Müfessirlere göre bu âyet-i kerîmenin nüzul sebebi Mekkeli müşriklerin yaratıcıyı, ölümden sonra dirilmeyi ve peygamberleri inkâr etmeleridir.³¹⁴ Zira bu âyet-i kerîme -bu manadaki diğer âyetler gibi- zamanın değişmesi ile Allah'ın varlığına, birliğine ve kudretinin mükemmelliğine delil teşkil etmektedir.³¹⁵ Allah'ın ve O'nun birliğine delalet eden gece ve gündüzün, güneş ve ayın ve bütün yaratılmışların başlangıcından sonuna kadar hiçbir artma ve eksilme olmadan, herhangi bir zaafa uğramadan aynı ölçü ve aynı düzen içerisinde akıp gitmeleri, onların hepsinin bir yaratıcısının ve bir idarecisinin olduğunu göstermektedir. Eğer bütün bunlar kendi kendine var olmuş olsaydı aynı nizamda akıp gitmeleri imkân dahilinde olmazdı. Yine eğer bunları birden fazla tanrı yaratmış olsaydı, mutlaka biri öne gider öbürü geri kalır, biri değiştirir diğeri engel olurdu.³¹⁶ Bu durum aynı şekilde müşriklerin yazın ve kışın oluşan gündüz ve gece uzunlukları için sormuş oldukları soruya da cevap niteliğindedir.³¹⁷

Bu âyet-i kerîmenin izahı yapılırken özellikle gündüz ve gece ile güneş ve ay hususundaki meseleler konusunda ayrıntıya inilmemiş daha çok yukarıda bahsi geçen diğer âyet-i kerîmelere atıfta bulunulmuştur.

4.2.5. Kiyâme Sûresi 8-9. Âyetler

Ay tutulduğu, güneşle ay birleştirildiği zaman." وَخَسَفَ الْقَمَرُ وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ

Kıyâmet sahnelerinin anlatıldığı bu âyetlerde çoğunluğa göre "ay tutulduğu" ifadesiyle ayın ışığının ve nurunun gittiği zaman kastedilmektedir. Bu âyet-i kerîme

³¹⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. XII, s. 24.

³¹⁵ er-Râzî, Fahrreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXVI, s. 11; el-Endelüsî, Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, c. IX, s. 21.

³¹⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. XII, s. 25.

³¹⁷ er-Râzî, Fahrreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXVI, s. 11: Müşrikler "yazın gece kısalmı, kışın ise bunun aksine gündüz kısalmı" demişlerdi. Buna işaret olarak Allah-u teala "O, güneşi ve ayı da buyruğu altına almıştır" buyurmuştur.

ve benzer âyetlerden³¹⁸ de Kıyâmet günü alemin değişip başka bir alem olacağı anlaşılmaktadır.³¹⁹ Müfessirler Kıyâmet gününde ayın tutulması olayını normal zamandaki ay tutulmasından ziyade "ayın ışığının veya kendisinin yok olması"³²⁰ yahut "ayın parlaklığını kaybedip sönükleşmesi, ışığının cılızlaşması, puslanması, kararması ve görünmez olması"³²¹ şeklinde tefsir etmişlerdir.³²² Ancak bu âyetle dünyadaki ay tutulmasının da kastedilmiş olabileceği ifade edilmektedir.³²³

Müfessirlere göre "*güneşle ay birleştirildiği zaman*" âyetinden güneşle ayın ışıklarının gideceği³²⁴ ve bundan sonra işlevlerini yapamayacakları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bazı alimler, güneşle ayın kıyâmet günü birbirine bağlı iki deve veya öküz gibi bir araya getirileceklerini ve cehenneme atılıp azap edileceklerini savunmaktadırlar.³²⁵ Bazıları da kıyâmet gününde güneş ve ayın bir araya getirilerek atılacaklarını ve Allah'ın büyük ateşi olacaklarını iddia etmektedirler.³²⁶ Bir başka görüş ise güneş ve ayın her ikisinin de batıdan doğmasının kastedildiğidir. Son olarak bu âyetle kastedilen diğer bir husus da ölümün belirtileri ile açıklanmaktadır. Bu yoruma göre; ayın tutulması gözün ışığının gitmesi, güneşle ayın bir araya gelmesi ise göz ışığından sonra ruhun onu takip etmesidir.³²⁷ Bu yorumla alakalı olarak Fahreddin er-Râzî de bu âyeti ruhun ahiret alemine göçmesini ifade eden kinayeli bir tabir olarak nitelemiştir. Buna göre ahiret adeta bir güneş gibi kabul edilmiş olur. Çünkü ahirette dünyadayken görünmeyen şeyler zahir olur, kapalı olan şeyler açığa çıkar. İnsanın ruhu da tıpkı bir ay gibidir. er-Râzî'ye göre nasıl ki ay ışığını güneşten alıyorsa insanın ruhu da mârifetullah nurunu ahiretten alır.³²⁸

³¹⁸ İbrahim, 14/48; el-Kehf, 18/17.

³¹⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. XVI, s. 289; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXX, s. 220; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XXI, s. 410-413; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. V, s. 265.

³²⁰ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXX, s. 220; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 1161.

³²¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. VIII, s. 439.

³²² Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, c. V, s. 507.

³²³ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXX, s. 220.

³²⁴ el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. V, s. 265,266.

³²⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. XVI, s. 290; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXX, s. 220; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XXI, s. 410-413.

³²⁶ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXX, s. 220; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XXI, s. 410-413.

³²⁷ el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. V, s. 265,266.

³²⁸ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, c. XXX, s. 220.

Gazzâlî'nin astronomi ilmine atıfta bulunarak zikrettiği yukarıdaki beş âyet-i kerîmeye bütüncül olarak bakıldığında karşımıza çıkan ilk husus şüphesiz bilimsel tefsîrin de ortaya çıkış sebeplerinden olan Allah'ın varlığına ve birliğine delalet ediyor olmalarıdır. Zira yukarıdaki bazı âyetlerde de Allah-u Teala bunu açıkça belirtmektedir. Tantâvî Cevherî de bu durumu çok belîğ bir şekilde izah etmektedir. Ona göre, dünyanın hacmi, kütlesi, güneşten uzaklığı, güneşin ağırlığı, ısısı, dünyanın kendi eksenî üzerindeki ölçülü eğikliği, hem kendi etrafında hem güneşin etrafındaki dönüş hızı, Ay'ın Dünya'dan uzaklığı, kütlesi ve hacmi, karaların ve denizlerin dünya üzerindeki dağılımı ve daha binlerce ölçü, kainattaki düzen ve dengenin varlığını açık bir şekilde göstermektedir.³²⁹

Bunun yanı sıra sıkça zikredilen diğer bir husus da Güneş ve Ay'ın yörüngeleridir. Bu âyetlerde Güneş'in ve Ay'ın kendilerine özel yörüngelerinin olduğu ve uzayda kendilerine özgü bir hareketle dolaştıklarına işaret edilmektedir. Âyette yörünge olarak tercüme edilen kelime "felek"tir. Bu tabirin Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde tam anlamıyla bilinemediği anlaşılmaktadır. Zira bu kavramın geçtiği âyetler tefsîr edilirken çok zorlanılmış, mahiyeti açıklanmamış ve Arapça karşılıklarının verilmesiyle yetinilmiştir. Günümüzde ise bu kavramın neye karşılık geldiği kısmen de olsa anlaşılmakta ve Güneş'in ve Ay'ın yörüngelerine işaret ettiği bilinmektedir. Bu durum da gösteriyor ki Kur'ân'da yüzyıllar sonra aydınlığa kavuşacak kavramlar bulunmaktadır.³³⁰

Yukarıda da bahsedildiği üzere geçmiş dönemlerde bu âyetler tam ve net bir biçimde izah edilemezken bilimin de ilerlemesiyle beraber çağımız müfessirleri bu âyetlere daha net yorumlar getirebilmektedir. Örneğin Mustafa el-Merâğî (ö. 1952) Yâsîn Sûresi 40. âyetin tefsîrini yaparken "Dünya, Güneş ve Ay, balığın suda yüzerek hareket ettiği gibi kendi yörüngelerinde yüzerek hareket ederler. Güneş kendi manzumesiyle beraber yörüngesinde akıp gider" ifadelerini kullanmıştır.³³¹

Gazzâlî, astronomi ilmine atıf yaparak zikrettiği bu âyetlerle ve bu konuların araştırılmasına yönelik tavsiyeleriyle bilimsel tefsîrin astronomi dalı için de önemli bir adımını ve kaynağını teşkil etmektedir.

³²⁹ el-Mısırî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, c. XXIV, s. 23; Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, s. 94.

³³⁰ Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, s. 88.

³³¹ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, c. XXIII, s. 11.

Gazzâlî'nin astronomi ilmiyle ilgili zikrettiği âyetlerin ardından altı çizilen diğer âyet-i kerîmelerle de biyoloji ilmine atıfta bulunduğu görülmektedir.

4.3. Biyoloji İlmi

Gazzâlî *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da biyoloji ilmine işaret ederken iki âyet grubu zikretmekle yetinmektedir. Âyet-i kerîmeler şunlardır:

a) / يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّكَ فَعَدَلَكَ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ " / *Ey İnsan! Yüce rabbin hakkında seni yanıltıp aldatan ne oldu? O rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi. Terkibini de dilediği gibi yaptı.*"³³²

b) / فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي " / *Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit*"³³³

4.3.1. İnfitâr Sûresi 6-8. Âyetler

Ey İnsan! / يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّكَ فَعَدَلَكَ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ " Yüce rabbin hakkında seni yanıltıp aldatan ne oldu? O rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi. Terkibini de dilediği gibi yaptı."

Müfessirlerin bu âyetler hakkındaki görüşlerine bakıldığında insana verilen nimetlerin kendisine hatırlatıldığı göze çarpmaktadır. Aynı zamanda âyette dikkat çeken bir diğer husus da Allah-u Teala'nın kudret ve azametidir. Zira insanların asla güç yetiremeyeceği bir şekilde Allah insanı yaratmış ve şekil vermiştir. Bu ifadelerde Allah'ın ilim ve hikmet sıfatlarına da atıf bulunulmakta ve bu sıfatların yüceliğine işaret edilmektedir.³³⁴ Çünkü böylesi mükemmel bir şekilde yaratılan insan Allah'ın kudreti ve yüceliği karşısında O'ndan ve O'na muhalefet etmekten korkacaktır. Netice olarak ise insanlar boşuna ve amaçsız bir şekilde yaratılmadıklarının farkına varacaklardır.³³⁵

³³² el-İnfitâr, 82/6-8.

³³³ el-Hicr, 15/29.

³³⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. XVII, s. 90; el-Mısırî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. XXV, s. 89; Seyyid Kutub, Seyyid b. Kutub b. İbrahim, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Çevr. Komisyon, Dünya Yay., İstanbul, 1991, c. X, s. 395.

³³⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. XVII, s. 90.

Âyet-i kerîmede Allah'ın insanı şekillendirmesinden ve dengelemesinden bahsedilmektedir. Bu şekillendirmenin neye göre olduğu hususlarda birkaç farklı ifade bulunmaktadır. Buna göre Allah insanı, sanatkarını yani yaratıcısını tanımaya işaret edecek biçimde tesviye etti yahut iki eli ve ayağı ile duyma ve görme duyularının sahibi olmak sûretiyle yaratarak tesviye etti. Son olarak da Allah insanı hikmetinin gereğince şekillendirdi.³³⁶ Burada geçen "فَسَوَّيْكَ" ifadesine Allah'ın insanı sağlam uzuvlarla donatması manası verenler de olmuştur. Öyle ki; insan vücudunun iki tarafı arasında ne kemik, ne şekil, ne delikler, ne atar-toplardamarlar ne de buralara girip çıkan sinirler bakımından bir farklılık yoktur.³³⁷ Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859 [?]) ise bu ifadeye "yaratılmışların hepsini senin emrine veren, ancak seni bunların hiçbirinin emrine vermeyen; dilini zikir ile, kalbini akıl ile, ruhunu mârifetullah ile bezeyen, imanla seni mesrur kılan, emir ve nehiyler ile seni şereflendiren ve seni yarattıklarının birçoğundan üstün kılan" manasını vermiştir.³³⁸

Allah-u Teâlâ'nın insanı dengelemesi ise uzuvlarının birbirine eşit olması, birinin diğerinden uzun veya kısa olmaması, iki gözün birisinin daha geniş olmaması, organların bazısının beyaz bazısının siyah olmaması demektir.³³⁹ Başka bir ifadeyle Allah'ın insanı diğer dört ayaklılar gibi değil dimdik yürür vaziyette mutedil kılması demektir.³⁴⁰ Burada bahsi geçen kelime "عَدَلَكَ" kelimesidir. Bu kelimeye alimler farklı manalar yüklemişlerdir.³⁴¹ Ancak Mâtürîdî'ye göre en isabetli mana şeddesiz olarak verilen manadır. Zira bu durumda bir halden başka bir hale çevirmek manası vardır ve Allah insanı önemsiz bir su parçası iken annenin rahmine yerleştirdi, sonra onu "nutfe"ye çevirdi. Daha sonra onu da "alaka" ve "mudğa"ya dönüştürdü. En sonunda da bütün organları yerli yerinde bir insana çevirdi. Başka bir bakış açısıyla da insanı hastayken sağlıklı hale ya da sağlıklıyken hasta hale dönüştürdü.³⁴²

³³⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XVII, s. 90; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 1185.

³³⁷ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXXI, s. 80,81.

³³⁸ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXXI, s. 80,81; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. s. 51.

³³⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, c. IV, s. 613; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XVII, s. 91; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 1185; er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXXI, s. 81; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IX s. 51.

³⁴⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 1185; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IX s. 51.

³⁴¹ Bknz: el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XVII, s. 91.

³⁴² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. XVII, s. 91.

Seyyid Kutub (ö. 1966) tefsîrinde bu âyet-i kerîmeler hakkında detaylı izahat yapmakta ve insanın yaratılışındaki hayret verici güzellikleri anlatmaktadır. Buna göre insanın beden yapısını oluşturan en genel sistemlerin her biri mükemmel düzeydedir. Genel çerçevede bakıldığında bu sistemler iskelet sistemi, kas sistemi, cilt sistemi, sindirim sistemi, kan dolaşım sistemi, solunum sistemi, üreme sistemi, sinir sistemi, boşaltım sistemi, tat ve koku alma sistemi, işitme ve görme sistemidir. Bu sistemler daha detaya inilmeden bile insanı hayrete düşürecek mükemmellikte yaratılmıştır. Seyyid Kutub yabancı bir bilim dergisinden alıntı yaparak bu duruma örnek vermiş ve insan elinin nasıl harika yaratılmış bir organ olduğunu anlatmıştır. Bu bilimsel çalışmaya göre insan eli eşsiz doğal güzelliklerin başında gelmektedir. Sadeliği, gücü ve hızlı uyum sağlaması yönünden onun gibi bir makinanın yapılma imkânı bulunmamaktadır. İnsanın günlük yaşamında kaşık çataldan kalemle yazı yazmaya kadar bütün aleti kullanan, insanın her istediğini kaldıran ve taşıyan yine eldir.³⁴³

Seyyid Kutub insan vücudunda yer alan bu tür örnekleri detaylandırmış; midenin faydalı olanları ayırarak seçip almasından sindirim sisteminin kalsiyum vb. gibi zaruri maddeleri seçmesine, gözdeki görme duyusunun merkezindeki yüz otuz milyon sinir ucundan tat alma duyusunun işlevini nasıl gerçekleştirdiğine, sinirlerdeki işaret ve uyarıların hızının saniyede yüz metreye ulaşmasına kadar onlarca ayrıntı zikretmiştir. Müfessir bütün bunların ardından insanda Allah'tan gelen bir ateş parçasının varlığından söz etmektedir ve bunun ruh olduğunu açıklamaktadır. Ruhun insana Allah tarafından verilen en büyük hediye olduğunu ifade eder ve insanı mutluluğa götüren şeyin bu ruh olduğunu belirtir. Bütün bu detaylı izahattan sonra müfessir bunca nimet karşısında kulun Allah'ın yüceliğini bilmediğini ve Allah'a karşı gerektiği şekilde edepli olmadığını ifade ederek görüşlerini tamamlamaktadır.³⁴⁴

"Terkibini de dilediği gibi yaptı." âyetinde de yukarıyla bağlantılı bir mana bulunmaktadır. Çünkü hala insanın yaratılmasından söz edilmektedir. Yukarıda insanın şekillendirilmesi ve muntazam bir biçimde yaratılması vurgulanmaktadır. Burada ise insanın yaratılışında organların teşekkül etmesi manasının

³⁴³ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. X, s. 396.

³⁴⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. X, s. 395-399.

kastedilmesinin muhtemel olduğu görüşü hakimdir.³⁴⁵ Bu âyet-i kerîme aynı zamanda ana-babaya ve akrabaya benzeyip benzememe; uzunluk, kısalık, renk, sağlamlık çürüklük, erkeklik, dişilik, zeka gibi cismani ve manevi bütün şekil ve vasıfları kapsamaktadır.³⁴⁶ Bu âyetle alakalı olarak şu rivâyet nakledilmektedir: Hz. Peygamber Ebu Rebah'a "Ne evladın oldu?" diye sormuş, sahabi de " Ya Rasulallah ne evladım olabilir, ya kız ya oğlan" diyerek cevap vermiştir. Hz. Peygamber " Kime benziyor" buyurunca sahabi de "Ya Rasulallah kime benzeyebilir, ya anasına ya babasına" demesi üzerine Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Öyle deme, nutfе anne rahminde karar kılınca Allah, onunla Adem arasındaki her nesebi ortaya koyar (onlardan birine benzetir). Sen Allah'ın kitabındaki *"Terkibini de dilediği gibi yaptı"* âyetini okumadın mı?³⁴⁷

Bu âyet-i Kerîmlere ve benzer diğer âyetlere bakıldığında ortaya çıkan diğer bir husus da insanın bir başka canlıdan değişerek veya tekâmül ederek geldiği tezi açıkça reddedilmektedir. Zira Allah-u Teala insanın yaratılışını Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça zikretmektedir.³⁴⁸

Netice itibariyle Allah-u Teala insanı iyiyle kötüyü, doğru ile yanlış, faydalı ile zararlıyı ayırt edebilecek, güzel ve çirkin bilebilecek kabiliyette yaratmış, âyetlerde de belirtildiği üzere³⁴⁹ yerdeki ve gökteki her şeyi insanın emrine amade kılmıştır.³⁵⁰ Halbuki Allah insanı başka sûretlerde de yaratmaya muktedirdir. Bütün bunlarla beraber ortaya çıkan şey ise Allah-u Teâlâ'nın bu kadar çok nimet verdiği insanın şükürden gafil olmaması, her an Allah'ın rızasını gözetmesi ve kul olmanın gereklerini yerine getirmesi gerektiğidir.

Gazzâlî, İnfîtâr 6-8. ayetleri zikrettikten sonra âyeti tam anlamıyla yalnızca insanın organlarının zahirî ve batını olarak açıklamasını bilen, organların sayılarını, çeşitlerini, hikmetlerini ve yararlarını bilen kişilerin anlayabileceğini

³⁴⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. XVII, s. 91

³⁴⁶ Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, s. 132.

³⁴⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VII, s. 474; Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, s. 132.

³⁴⁸ Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, s. 129.

³⁴⁹ el-Câsiye, 45/13: " Ayrıca O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendinden bir lütf olarak emrinize vermiştir. Bütün bunlarda düşünenler için işaretler vardır"; el-İsrâ, 17/70: "Andolsun biz ademoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık."

³⁵⁰ el-Mısırî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. XXV, s. 89; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c. IX s. 51.

vurgulamaktadır.³⁵¹ er-Râzî de bu hususta Gazzâlî'yi takip etmiş ve bu âyetin ayrıntısının anatomi ilmince bilinen şeyler olduğunu belirtmiştir.³⁵² Gazzâlî aynı zamanda Kur'ân'ın bazı yerlerinde Allah-u teala'nın bu hususlara işaret ettiğini söylemekte ve bu ilmin (biyoloji ilminin) önceki ve sonraki insanların ilimlerinden olduğunu belirtmektedir. Bilimsel tefsîri savunanların da görüşü bu yöndedir ki Gazzâlî'ye göre Kur'ân'da önceki ve sonraki insanların ilimleri cemedilmiştir.³⁵³

Gazzâlî'nin biyoloji ilmi ile alakalı zikrettiği diğer bir âyet-i kerîme de Hicr sûresi 29. âyet-i kerîmedir.

4.3.2. Hicr Sûresi 29. Âyet

"فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي / Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit"

Gazzâlî, bu âyeti biyoloji ilmini ilgilendiren İnfitâr sûresindeki âyetlerle beraber zikretmiştir ancak biyolojiden ziyade bu âyetin batını manasını ön plana çıkarmaktadır. Zira ona göre ruhu, nefhi (üfleme), tesviyeyi (şekillendirmeyi) bilmeyen kişiler zikri geçen âyeti idrak edemezler. Gazzâlî, bu âyetin batını manasında pek çok gizli ilmin bulunduğunu söylemektedir. Öyle ki bazı alimler dahi böyle âyetleri işittiklerinde bu batını manaları anlamamaktadırlar.³⁵⁴

Âyette Allah-u Teala insanoğlunun şeklini tamamladığını belirtmektedir. Farklı sûrelerde³⁵⁵ de yer aldığı üzere Allah-u Teâlâ kitabında insana yaratıcısını, kendi aslını, nereden geldiğini tanıtmayı ve hatırlatmayı uygun gördüğü yerlerde ilk olarak insanın yaratılışını ve ondan sonraki gelişmeleri alakalı âyetlerin bağlamında yer yer farklı ifadelerle beyan etmiştir.³⁵⁶ Burada da insanın farklı aşamalardan geçerek yaratılışının tamamlanması, insan biçimine sokulması ve kendisine ruh üflenmesi dikkatleri çekmektedir. Bedenin tesviye edilmesi hususu yukarıdaki âyetlerde kısaca anlatılmıştır. Ancak ruh insanın bedenini değil metafizik yönünü

³⁵¹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 25.

³⁵² er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXXI, s. 80,81.

³⁵³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 25.

³⁵⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 25.

³⁵⁵ Bknz: Bakara, 2/30-39; A'raf, 7/11-25.

³⁵⁶ Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. III, s. 350.

oluşturduğundan ve ruhun mahiyeti ile ilgili çok az bilgi sahibi olduğundan³⁵⁷ dolayı verilecek bilgiler de kısıtlı kalmaktadır.

Âyette geçen "ona ruhumdan üflediğim vakit" ifadesiyle beraber ruhun sözde bir varlık olmadığı anlaşılmaktadır. O halde ruh, "Allah'ın, bedeniyle bu dünyaya ait, ama mana boyutuyla ilahi alemle ilişkisi bulunan yeni bir varlık türü yaratmak üzere aşkın alemden gönderdiği, tabiat üstü gerçek bir varlıktır."³⁵⁸ Ayrıca Allah-u Teala'nın "ruhumdan" buyurarak insan ruhunu kendi zatına izafe etmesi ile beraber insanın var olmasını sağlayan asıl varlığın beden değil ruh olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda Allah-u Teala böyle buyurarak insana şeref ve kıymet bahsetmektedir.³⁵⁹ İbn Âşûr tefsîrinde ruhun bedene üflenmesiyle ilgili çeşitli izahatte bulunmuş³⁶⁰ olsa da mahiyeti İsrâ sûresindeki âyetten öteye geçmemektedir.

Gazzâlî, İhyâ adlı eserinde insandaki makam mevki tutkusunun kaynaklarını araştırdığı kısımda ruh ile ilgili birtakım tahlillerde bulunmuştur. Ona göre ruh rabbani bir gerçekliktir. Çünkü âyette "Senden ruh hakkında bilgi istiyorlar. De ki o, rabbimin emrindedir"³⁶¹ buyrulmaktadır. Gazzâlî, insanların varlıklar üzerinde hakimiyet kurma isteğinin ise ruhun tanrısal alemden gelmesinin bir neticesi olduğunu kaydeder. Nitekim yukarıdaki âyette belirtildiği üzere ruh Allah tarafından beşere üflenmiştir.³⁶²

Gazzâlî, bu âyetin daha çok batınına işaret etmekte ve bütün tafsilatı açıklaması halinde bunun çok uzun süreceğini belirtmektedir. Bu kısmı tamamlarken de Allah'ın fiillerinin mârifetullah içerisinde zikrettiğinin tekrar altını çizmektedir.³⁶³ Gazzali eserinde sıklıkla yaptığı üzere okuyucuyu Kur'ân'ı tefekkür etmeye ve araştırmaya yönlendirerek bu bölümü sonlandırmaktadır.

5. ÂYET VE SÛRELERİN FAZİLETİ

Âyet ve sûrelerin tafdîli konusunda alimler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak Kur'ân âyetlerinin Kelamullah olması yönüyle birbirlerine

³⁵⁷ Bknz: el-İsrâ, 17/85.

³⁵⁸ Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. III, s. 350.

³⁵⁹ er-Râzî, Fahreddîn, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c. XIX, s. 186.

³⁶⁰ İbn Âşûr, *Tefsîru et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. XIV, s. 44.

³⁶¹ el-İsrâ, 17/85.

³⁶² Komisyon, *Ku'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, c. III, s. 350.

³⁶³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 25.

herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığı konusunda ittifak mevcuttur. Tafdîlin kabul edilip edilmemesi hususunda görüşler ikiye ayrılmaktadır. Bir grup alim,³⁶⁴ âyetler arasındaki faziletten maksadın Kur'ân âyetlerinin birbirine üstünlüğü olmadığını, sözün söylendiği kişiye özel bir mana ya da okunan âyetlere verilen ecir bakımından olduğunu savunarak âyetlerin hepsinin Kelamullah olması gerekçesiyle tafdîli kabul etmemektedir. Ağırlıklı görüş olan ve tafdîli kabul eden görüşteki alimler³⁶⁵ ise - Gazzâlî'nin de delil olarak kabul ettiği üzere- sûre ve âyetlerin faziletine ilişkin Hz. Peygamber'den gelen hadisleri delil olarak göstermektedirler. Tafdîli kabul eden bu görüşteki alimler arasında da farklı izahlar söz konusu olmuş, daha çok sûre ve âyetlerin içeriği esas alınmış ve okuyucu ile ilişkilendirilmiştir.³⁶⁶

Gazzâlî *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da âyet ve sûrelerin tafdîli konusuna bütün âyetlerin ve sûrelerin Allah'ın sözü olmasına karşılık nasıl olur da bazısı bazısına üstün olur şeklinde bir soruyla giriş yapmakta ve hemen peşine de hadisler zikrederek bu soruya cevap vermektedir. Hatta hadisleri zikretmeden önce Âyete'l-Kürsî ile borç âyetlerini, İhlas Sûresi ile de Tebbet Sûresini kıyaslayarak okuyucuya "eğer basiretin bunları ayırt edemiyorsa o halde peygamberi takip et" demek sûretiyle sert bir ikazda bulunmaktadır.³⁶⁷

Gazzâlî, eserin çerçevesini mârifetullahı esas alarak belirlediği için ilimleri olduğu gibi âyet ve sûreleri de bu esasa göre derecelendirmektedir. Zira ona göre mârifetullah ile ilgili olan ilimler diğer ilimlerden üstün, âyet ve sûreler de diğer âyet ve sûrelerden faziletlidir.

5.1. Tafdîle Konu Olan Sûre ve Âyetler

Gazzâlî, yukarıdaki ikazın ardından sûre ve âyetlerin birbirine olan üstünlüğü konusunu vahyin de muhatabı olması sebebiyle Hz. Peygamber'e dayandırarak dört hadis-i şerif zikretmektedir. Hadis-i şerifler şunlardır:

³⁶⁴ İmam Malik (ö. 179/795), Yahya b. Yahya (ö. ?), Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 325/935), Bâkılânî (ö. 403/1013), Şemsüddîn Huveyyî (ö. ?), İbn Hibban (ö. 354/965) gibi isimler bu görüşe sahip bazı alimlerdir.

³⁶⁵ Ebu Hanife (ö. 150/767), İbn Râhaveyh (ö. 237/851), İbn Surayc (ö. 306/918), Kâdî Ebû Ya'la (ö. 458/1065), Kurtubî (ö. 671/1271), Nevevî (ö. 676/1277) gibi alimler tafdîli kabul eden bir görüş benimsemişlerdir.

³⁶⁶ Detaylı bilgi için bakınız: Bulut, Ali, *Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu Fezâilî'l-Kur'ân'ı -Bir Kavram ve Eser İncelemesi-*, Fecr Yay., Ankara, 2018, s. 113-119.

³⁶⁷ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 37.

- a) "Kur'ân'ın en faziletli sûresi Fâtiha'dır."³⁶⁸
 b) " Âyete'l-Kürsî Kur'ân âyetlerinin efendisidir."³⁶⁹
 c) "Yâsîn Kur'ân'ın kalbidir."³⁷⁰
 d) " قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ Ku'an'ın üçte birine denktir."³⁷¹

Gazzâlî bu hadisleri zikrettikten sonra Kur'ân'da bazı âyetlerin ve sûrelerin daha faziletli olduğuna ve daha fazla sevap kazandırdığına dair rivâyetlerin sayılamayacak kadar fazla olduğunu vurgulamaktadır. Bunların hadis kitaplarından araştırılabileceğini de söyleyerek okuyucuya yol göstermektedir.³⁷² Eserde sûre ve âyetlerin faziletine ilişkin olarak zikredilen bu dört hadisin Fâtiha Sûresi ve Âyete'l-Kürsî ile alakalı olanları daha detaylı olarak ele alınmakta ve İhlas Sûresi'ne kısaca değinilmektedir. Yâsîn Sûresi ile ilgili ise sadece rivâyet zikredilmektedir. Bu

³⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, c. II, s. 580; İbn Balaban, Emir Alâüddîn Ali b. Balaban, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 1988, c. III, s. 51; İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Ravâi't-Tefsîr*, Dâru'l-Âsime, 1. Baskı, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 2001, c. I, s. 35; es-Süyûtî, *el-Fethu'l-Kebîr fî Zammî'z-Ziyâdati ilâ Câmîi's-Sağîr*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut, 2003, c. I, s. 200.

³⁶⁹ es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, Dâru't-Te'sîl, 2. Baskı, y.y., 2013, c. IV, s. 112; el-Humeydî, Abdullah b. Zübeyr, *Müsnedü'l-Humeydî*, c. II, s. 207; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, c. XII, s. 224; et-Tirmizî, *Sünenü et-Tirmizî*, c. V, s. 157; el-Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr, *Muhtasar*, Hadîs Akâdemî, 1. Baskı, Faysalâbâd-Pâkistân, 1988, s. 168; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm li İbn Ebî Hâtim*, c. II, s. 162; İbn Adî, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Rical*, c. II, s. 510; el-Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed, *el-Minhâc fî Şu'abi'l-İmân*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, y.y., 1979, c. II, s. 242; en-Nisâbü'rî, Ebu Abdillâh, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, c. II, s. 285.

³⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmiu li Ulûmi'l İmam Ahmed*, c. XV, s. 175; ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî el-Ma'rûf*, c. IV, s. 2149; el-Müstağfirî, Ebû'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez, *Fezâilü'l-Kur'ân*, Dâru İbn Hazm, 2. Baskı, y.y., 2008, c. II, s. 515; ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd, *et-Tefsîr fî'l-Kirâati's-Seb'*, Dâru'l-Endelûs li'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, Hâil, 2015, s. 485; en-Nesefî, Necmeddin Ömer, *et-Tefsîr fî't-Tefsîr*, c. XII, s. 331; İbnü'l-Cevzî, *Câmiu'l-Mesânîd*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 2005, c. VII, s. 132; İbnü'l-Esîr, Mecdüddin Ebü's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed, *Câmiu'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl*, Mektebetü'l-Hulvânî-Matbaatü'l-Mellâh-Mektebetü Dâru'l-Beyan, 1. Baskı, y.y., t.y., c. XI, s. 84; el-Makdisî, Ziyâüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid, *es-Sünen ve'l-Ahkâm ani'l-Mustafâ aleyhi Efdalü's-Salâti ve's-Selâm*, Dâru Mâcid Asrî, 1. Baskı, Memketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 2004, c. III, s. 118; el-Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn, *Zaifü't-Tergîb ve't-Terhîb*, Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, Riyad, 2000, c. I, s. 439.

³⁷¹ Malik b. Enes, *el-Muvattâ*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, 1985, c. I, s. 209; İbn Vehb, *Tefsîru'l-Kur'ân Mine'l-Camii li İbni Vehbi*, c. III, s. 11; es-San'ânî, *el-Musannef*, c. IV, s. 108; Yahya b. Maîn, Ebû Zekerîyya, *el-Cüz'ü's-Sânî min Hadîsi Yahyâ b. Maîn el-Fevâid*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1998, s. 137; İbn Râhûye, Ebû Ya'kub İshak b. İbrahim, *Müsnedü İshak b. Râhûye*, Mektebetü'l-İmân, 1. Baskı, Medine, 1991, c. I, s. 255; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, c. XI, s. 185; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühâd*, s. 156; ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî el-Ma'rûf*, c. IV, s. 2158; Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Hüseyin, *Sahîh-i Müslim*, Dâru't-Tabâati'l-Âmira, Türkiye, t.y., c. II, s. 199.

³⁷² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 37.

sebeple Fâtiha Sûresi'nin ve Âyete'l-Kürsî'nin fazileti ayrı başlıklar altında anlatılacaktır.

Gazzâlî, İhlas Sûresi ile ilgili rivâyeti zikrettikten sonra bu rivâyetin mahiyetini anlayamayan okuyucuya sert bir dille kavrayışının zayıf olduğunu söylemektedir. Zira fazilet ve üstünlük lafızların uzunluk ya da kısalığı ile alakalı bir durum değildir. Bu durumu bir örnekle açıklayarak birçok dirhemi tek bir mücevhere tercih eden kişinin durumuna benzetmektedir.³⁷³

Müellif, İhlas Sûresi'nin Kur'ân'ın üçte birine denk olması hususunu Kur'ân'ın gaye ve hedefleri ile açıklamaktadır. Kur'ân'ın gaye ve hedefleri şu üç husus da bir araya gelmektedir: Allah'ı tanımak ve bilmek, ahireti bilmek ve sırat-ı müstakimi bilmektir. İhlas Sûresi de bu üç mârifetten ilkinin ihtiva etmektedir. Diğer iki hususdan bahsedilmemiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber İhlas Sûresi'nin Kur'ân'ın üçte birine denk olduğunu söylemiştir.³⁷⁴

5.1.1. Fâtiha Sûresi

Gazzâlî, Fâtiha sûresinin faziletini anlatacağı bölümün başlığının bir kısmı için "أسرار الفاتحة / Fâtiha Sûresinin Esrarı" tabirini kullanmaktadır. Fâtiha sûresinin ihtiva ettiği hususları henüz anlatmaya başlamadan önce ancak düşünenler için özetle sekiz hususu içinde barındırdığını belirtmektedir.³⁷⁵

Müellif bu sekiz hususun ilkinin besmeleye ayırmaktadır. Ona göre besmele "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" Allah'ın zatından haber vermektedir. Bu konuyla ilgili âyetler daha önce zikredildiği için bu konu "Mârifetullah İle İlgili Âyetler" başlığı altında incelenmiştir.

Gazzâlî ikinci meseleyi "الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / *Rahmân ve Rahimdir*"³⁷⁶ olarak ifade etmektedir. Gazzâlî'ye göre Allah-u Teala böyle zikretmekle kendisine mahsus sıfatlardan bir sıfatı haber vermektedir. Bu sıfatın özelliği kudret, ilim ve diğer sıfatların da var olmasını gerektirir. Aynı zamanda bu sıfatın mahlukat ile de alakası

³⁷³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 47.

³⁷⁴ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 47.

³⁷⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 38.

³⁷⁶ el-Fâtiha, 1/3.

vardır. Çünkü yaratılmış olanlar merhamet olunanlardır. Bu bağ, mahlukata Allah ile ünsiyet, yakınlık kurdurmakta, O'na itaate ve yönelmeye teşvik etmektedir.³⁷⁷

Gazzâlî, bu sıfatı zıddıyla da açıklamak istemektedir. Bu sebeple olsa gerek rahmet sıfatı ile gazap sıfatının karşılaştırmasını yapmaktadır. Buna göre Allah-u Teala'nın gazap yerine rahmet sıfatını zikretmiş olması kullarının kalbine inşirah vermek istemesindendir. Eğer aksi olmuş olsaydı, (Allah rahmet sıfatı yerine gazap sıfatını zikretmiş olsaydı) kullar üzüldür, korkar ve bu durum onları gergin kıları.³⁷⁸

Fâtiha sûresinin ihtiva ettiği üçüncü madde de "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" / Hamd alemlerin rabbi Allah'a mahsustur"³⁷⁹ âyet-i kerîmesinde gizlidir. Zira bu âyet iki hususu içerisinde barındırmaktadır. Gazzâlî bu hususların birincisinin "hamd" olduğunu, bununda aslının şükür olduğunu açıklamaktadır. Hatta sırat-ı müstakimin de başlangıcının yahut yarısının şükür olduğunu vurgulamaktadır. Bu tezini de "*İman iki kısımdır yarısı sabır, yarısı da şükürdür*"³⁸⁰ hadisiyle temellendirmektedir. Sabır ve şükür bahsinde ayrıntıya girmeyeceğini belirterek okuyucuyu *İhyâ* adlı eserine yönlendirmektedir.

İhyâ'ya bakıldığında ise sabır ve şükür konularının oldukça detaylı bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Gazzâlî farklı açılardan konuları ele almaktadır. İlk etapta faziletlerini anlatan âyet ve hadislerle yer vermiş, ardından hakikat, mana ve kısımlarını detaylıca açıklamıştır.³⁸¹ Müellif eserde şükür kısmını sabırdan daha fazla ele almıştır. Şükür bahsinin sonunda ise sabrı ve şükrü karşılaştırmış ve bir neticeye varmaya çalışmıştır.³⁸²

Gazzâlî *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da ise sabır ve şükür karşılaştırmasında bir netice elde etmiş, şükürün sabra karşı olan faziletini rahmetin gazaba olan faziletine

³⁷⁷ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 38.

³⁷⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 38.

³⁷⁹ el-Fâtiha, 1/2.

³⁸⁰ el-Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Müsnedü's-Şihâb el-Kudâî*, Müessesetü'r-Risale, 2. Baskı, Beyrut, 1986, c. I, s. 127; es- Sehâvî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Alemüddin, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, 1. Baskı, y.y., 2009, c. I, s. 429; el-Kurtubî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer, *el-Müfhim lima Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut, 1. Baskı, 1996, c. I, s. 475; en-Nesefî, Ebu'l-Berekât, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl*, Dâru'l-Keşimü't-Tayyib, 1. Baskı, Beyrut, 1998, c. III, s. 257; el-Cevziyye, İbn Kayyım, *Medâricü's-Sâlikîn fi Menâzili's-Sâirîn*, Dâru Atââtî'l-İlm-Riyad, Dâru İbn Hazm-Beyrut, 2. Baskı, 2019, c. II, s. 586.

³⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, c. II, s. 125-272.

³⁸² el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, c. II, s. 275.

benzetmiştir.³⁸³ Aynı şekilde *İhyâ*'da da nimetleri musibetlerden daha değerli olarak değerlendirmiştir.³⁸⁴ Şükrün faziletine sebep olarak ise memnuniyetten kaynaklanmasını açıklama olarak getirmektedir. Nitekim Allah'ın takdir ettiği şeye sabır göstermek korku ve ürkemektir, şükür ise memnuniyet ve sevgi halinden kaynaklanmaktadır.³⁸⁵ Gazzâlî'ye göre sırat-ı müstakime giden yolda muhabbetle yapılan ameller, korku ile yapılanlardan daha üstündür. Zira Allah Rasulü hamd hususunda şöyle buyurmuştur: "*Cennete ilk çağrılacak kişiler her durum ve şartta Allah'a çokça hamd edenlerdir.*"³⁸⁶

Bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde hamd ve şükrün önemi bir kez daha göz önüne serilmektedir. Gazzâlî, bu âyetteki diğer hususu ise; tüm fiillerin ve bu fiillerin Allah'a izafe edilmesine bir işaret olması olarak açıklamaktadır. Bu izafet "Rabbil Alemin" lafzıyla veciz ve kapsayıcı bir biçimde beyan edilmiştir. Zira Allah'a izafe edilen fiillerin en faziletli rububiyet fiilidir ve Gazzâlî'ye göre bu ifade ta'zim içeren ifadelerin en güzelidir.³⁸⁷

Gazzâlî Fâtiha'daki dördüncü hususu yine "الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ / *Rahmân ve Rahimdir*" olarak zikretmektedir. Ancak bu durum ona göre bir tekrar değildir ve Kur'an'da tekrar yoktur. Çünkü tekrarlar daha fazla fayda sağlamazlar. Eğer bir ifadeden birkaç tane varsa o ibarenin öncesine ve sonrasına bakılmalıdır. Zira içerisinde farklı manalar ve faydalar barındırmaktadır. Fâtiha'daki rahmet ifadesi bulunduğu yer sebebiyle iki tane yarar sağlamaktadır. Zira rahmet ifadesi "مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ / *Hesap ve ceza gününün sahibidir*" lafzından önce "رَبِّ الْعَالَمِينَ / *alemlerin rabbi*" lafzından sonra zikredilmiştir ve burada rahmetin tecelli ettiği/edeceği iki yer bulunmaktadır.³⁸⁸

Bunlardan birincisi Alemlerin yaratıcısının yarattıklarına yönelik olan rahmetidir. Allah-u Teala yarattıklarının her birini mükemmel bir biçimde yaratmış

³⁸³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 38.

³⁸⁴ el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, c. II, s. 269.

³⁸⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 38.

³⁸⁶ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, Dâru'l-Hameyn, Kahire, 1995, c. III, s. 240; et-Taberânî, *ed-Duâ li't-Taberânî*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, h. 1413, s. 501; et-Taberânî, *el-Mu'cemü's-Sağîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1985, c. I, s. 181; es-Semerkindî, Ebû'l-Leys, *Tenbihü'l-Gâfilin bi Ehâdis Seyyidi'l-Enbiya ve'l-Mürselin Li's-Semerkindî*, Dâru İbn Kesîr, 3. Baskı, Dimaşk, 2000, s. 249; el-Hattâbî, Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed, *A'lamu'l-Hadis*, Câmîatü Ümmü'l-Kura, 1. Baskı, 1988, c. I, s. 338; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'an*, c. XI, s. 84; el-İsbahânî, Ebu Naîm Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Matbaatü's-Saâde, bi Civari Muhâfazati Mısır, 1974, c. 5, s. 69.

³⁸⁷ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 39.

³⁸⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 39.

ve ihtiyaç duydukları her şeyi ihsan etmiştir. Müellif Allah'ın yarattığı bu alemlerden birisinin de hayvanlar alemi olduğunu söylemekte ve bazı hayvanlardan örnekler getirmektedir. Örneğin; sivrisinek ve filin ikisinin de hortumu vardır, ikisi de hortumlarını gıdalanmak için kullanırlar ancak bu organların mahiyeti birbirinden farklıdır. Allah-u Teala normal sineğe de göz kapağı yaratmamıştır çünkü onun bedeni bunu taşıyabilecek kapasitede değildir. Yine Allah-u Teala örümceğe müthiş bir avlanma kabiliyeti ve enine boyuna matematiksel bir uyum içerisinde muntazam bir ağ örme yeteneği bahsetmiştir. Aynı şekilde arının bal yapması hadisesi içinde çok ince detaylar barındırmaktadır. Zira arının peteğini altıgen bir biçimde inşa etmesi, arkadaşlarının da yerini daraltmamak içindir, çünkü diğer şekillerde hep bir fazlalık ortaya çıkmaktadır. Bu durum sadece mühendislik ilmiyle hesaplanabilecek bir şekildir.³⁸⁹

İşte bütün bunlar Allah'ın yarattıklarına karşı olan lütfunun, merhametinin ve sanatının mükemmel birer göstergesidir. Fâtiha'daki rahmet ifadesinin birisinin tecelli ettiği yer yukarıda da örneklediği üzere mahlukattır.

Gazzâlî'ye göre rahmet ifadesinin tecelligahı olan ikinci yer ise *مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ* / Hesap ve ceza gününün sahibidir" âyeti sebebiyle Kıyâmet günüdür. Gazzâlî, bu âyetlerin de işaret ettiği üzere amellerin karşılık bulacağı hesap gününde Allah-u Teala'nın kullarına merhamet edeceğini savunmaktadır. Zira bir kula söylediği kelime-i tevhid ve kelime-i şehadet sebebiyle ebedi bir mülk verilecektir.³⁹⁰

Fâtiha sûresindeki beşinci husus *مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ* / Hesap ve ceza gününün sahibidir"³⁹¹ âyetidir. Burada ahirete iman vurgulanmakta ve varılacak yerin ahiret olduğuna işaret edilmektedir.

Altıncı husus ise *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* / Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz"³⁹² âyetidir ve içerisinde iki önemli rüknü ihtiva etmektedir. Bunlardan ilki Gazzâlî'ye göre sırat-ı müstakimin de ruhu olan yalnızca Allah'a ihlasla ibadet etmektir. Yani ibadetlerde ihlasın olması gerekliliğidir. İkincisi ise Allah'tan başkasının ibadet edilmeye layık olmadığı inancıdır. Bu aynı zamanda

³⁸⁹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 39,40.

³⁹⁰ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 40.

³⁹¹ el-Fâtiha, 1/4.

³⁹² el-Fâtiha, 1/5.

tevhid akidesinin de özünü oluşturmaktadır. Âyetin "*Yalnız sana ibadet ederiz*" kısmında kişinin nefsinin ibadet ve ihlasla süslemeye işaret vardır. "*Yalnız senden yardım dileriz*" kısmında ise nefsi şirkten ve başka şeylere yönelmekten arındırmanın gerekliliğine işaret edilmektedir. Bunlar aynı zamanda sırat-ı müstakim üzere olmanın iki temel esasıdır ve Fâtiha Sûresi bunları da ihtiva etmektedir.³⁹³

Fâtiha Sûresi'ndeki yedinci mesele de sûrenin altıncı âyeti olan "إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ / Bizi doğru yola ilet"³⁹⁴ âyetidir. Bu âyet-i kerîme de dua bulunmaktadır ve Hz. Peygamber'in de ifadesiyle "*dua ibadetin özüdür.*"³⁹⁵ Bu âyet-i kerîme insana rabbine ne kadar muhtaç olduğunu hatırlatır. Kulluğun amacı belirtilmektedir. Zira kişinin yegâne amacı sırat-ı müstakim üzere olmak ve rabbine ulaşmaktır. Gazzâlî, bu âyet-i kerîmenin bu hususları içerisinde barındırdığını ifade etmektedir.³⁹⁶

Fâtiha sûresindeki son husus ise "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ / Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna"³⁹⁷ ifadesidir. Bu âyet sûrenin son âyetidir ve bir önceki âyetle bağlantılıdır. Gazzâlî'ye göre bu âyetin amacı kalplerde salih amellere rağbeti artırmak, kötü işlerden ise sakındırmaktır. Zira âyet-i kerîmede Allah'ın dostlarına lütfettiği nimet ve düşmanlarına verdiği azap hatırlatılmaktadır.³⁹⁸

Gazzâlî Fâtiha Sûresi'nin esrarını bu şekilde açıkladıktan sonra yukarıda anlatılan hususları kısaca tekrar etmektedir. Ayrıca Fâtiha Sûresi'nde zikredilmeyen iki hususun varlığından bahsetmektedir. Ona göre bu iki husus "kafirlere karşı mücadele" ve "fikhî hükümler"dir.³⁹⁹

Müellif zikrettiği bu sekiz hususu cennetin sekiz kapısının anahtarı olarak betimlemektedir.⁴⁰⁰ Fâtiha Sûresinin cennetin anahtarı olmasının gerekçesini de;

³⁹³ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 41.

³⁹⁴ el-Fâtiha, 1/6.

³⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, c. XXX, s. 298; et-Tirmizî, *Sünenü et-Tirmizî*, c. V, s. 456; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. I, s. 318; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, c. III, s. 293; et-Taberânî, *ed-Duâ li't-Taberânî*, s. 24; et-Tevhîdî, Ebu Hayyan, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, Dâru Sâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1988, c. VII, s. 277.

³⁹⁶ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 41,42.

³⁹⁷ el-Fâtiha, 1/7.

³⁹⁸ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 42.

³⁹⁹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 42.

⁴⁰⁰ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 42.

cennetin kapılarının da Fâtiha Sûresi'nin manalarının da sekiz olması olarak zikretmektedir.⁴⁰¹

5.1.2. Âyete'l-Kürsî

Gazzâlî, Âyete'l-Kürsî'nin faziletini anlattığı bölüme "Âyete'l-Kürsî'nin neden âyetlerin efendisi olarak adlandırıldığını hiç düşündün mü?" sorusuyla başlamaktadır. Bu sorunun cevabın bulamayan kimseye ise kendisinin Âyete'l-Kürsî hakkında söylediği şeylere bakmasını tavsiye etmektedir. Gazzâlî, Âyete'l-Kürsî'yi incelemeye geçmeden önce neden bu kadar kıymetli olduğu hususunda birtakım izahlar yapmaktadır. Ona göre Kur'ân ilimlerinin en ulvi gayesi mârifetullahı, Allah'ın zatını ve sıfatlarını bilmektir. Zira bunlarla ilgili ilim kendisine tabi olunan ilimdir, başkasına tabi olmaz. İşte Âyete'l-Kürsî de bünyesinde Allah'ın zatından, fiillerinden ve sıfatlarından hususlar içermektedir ve bu durum sadece Âyete'l-Kürsî için geçerlidir.⁴⁰²

Bu arada Gazzâlî öncesinde Ebu Hanife'nin de benzer şekilde Âyete'l-Kürsî'nin faziletini anlattığı görülmektedir. Buna göre Âyete'l-Kürsî'de iki fazilet⁴⁰³ birleşmiştir. "Yani hem Kelamullah yönüyle hem de Allah'ın sıfatları, isimleri ve azametini konu edinmesi yönüyle üstünlüğe haizdir."⁴⁰⁴

Âyete'l-Kürsî'ye Gazzâlî'nin penceresinden bakıldığında;

Âyete'l-Kürsî'nin başındaki "الله /Allah" lafzında Allah'ın zatına işaret bulunmaktadır.

"لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ / O'ndan başka ilah yoktur" lafzında Allah'ın birliğine, tevhit akidesine işaret vardır.

"أَلْحَىُّ الْقَيُّومُ / Diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır" lafzı Allah'ın sıfatlarına ve celaline işaret eder. Zira "kayyum" isminin manası Allah'ın kendisinin

⁴⁰¹ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 42.

⁴⁰² el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 45.

⁴⁰³ Bulut, Ali, *Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu Fezâili'l-Kur'ân'ı*, s. 116: "Ebu Hanife sûre ve âyetlerin birbirine üstünlüğü hususunu açıklarken muhtevayı esas alarak "Faziletu'z-Zikr" ve "Faziletu'l-Mezkûr" ayrımı yapmaktadır. "Faziletu'l-Mezkûr" kapsamındaki âyetlerde iki taraflı üstünlük bulunmaktadır. Birincisi "Faziletu'z-Zikr" yani Kelamullah yönünden; ikincisi ise "Faziletu'l-Mezkûr" yani içerdiği konular yönünden."

⁴⁰⁴ Bulut, Ali, *Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu Fezâili'l-Kur'ân'ı*, s. 116.

zatiyla, başkalarının ise ancak Allah-u Teala ile var olması demektir. Allah'ın kaim olması herhangi bir şeye bağlı değildir. Bu da O'nun celal ve büyüklüğünün sınırsız ve sonsuz olduğunu göstermektedir.

"لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ" / *Ne uykusu gelir ne de uyur*" lafzında Allah'ın sonradan yaratılan hiçbir şeye benzememesi ve her türlü eksiklik ve kusurdan münezze olması hususuna işaret bulunmaktadır. Bu husus ise mârifetin en açık ve net olan kısmıdır.

"لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ" / *Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur*" lafzı her şeyi Allah'ın yarattığına delil niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda yerin göğün ve bütün mahlukatın Allah'tan geldiğine ve yine O'na döndürüleceğine dair de işaret vardır.

"مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ" / *O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaate edemez.*" Şefaatin sahibi olan şefaate birini şereflelendirmeye yani şefaate mevzusunda izin verme yetkisine de sahiptir. Dolayısıyla bu lafızda hüküm vermenin, emretmenin ve mülkiyetin yalnızca Allah'a ait olduğuna işaret bulunmaktadır. Bu da Allah'ın hiçbir hususta ortağının bulunmaması demektir.

"يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ" / *O'nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz*" lafzında ise ilim sıfatına, ilmin yüceliğine ve ilmin yalnızca Allah'a ait olması konusuna vurgu bulunmaktadır. Yukarıda şefaate hususuna benzer olarak eğer başkasında bir ilim varsa o ancak Allah'ın irade ve isteği derecesinde ve yine O'nun tarafından lütfedilmiştir. Allah'ın zatı hakkında ise kendisinden başka kimsenin bilgisi bulunmamaktadır.

"وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ" / *O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır*" lafzında Allah'ın kudretinin mükemmelliğine ve mülkünün yüceliğine delalet vardır. Gazzâlî bu lafızda gizli ilimlerin olduğunu ve bu ilimlerin bilinmesinin imkân dahilinde olmadığını söylemektedir. Zira Allah-u Teala'nın sıfatlarını ve kürsüsünü bilmek, yerin ve göklerin genişliğini anlamak çok gizemli ve kıymetli bir ilimdir. Bu ilmin başka ilimlerle de bağlantısı bulunmaktadır.

"وَلَا يُوْذِعُهُ حِفْظُهُمَا" / *Onları korumak kendisine zor gelmez*" lafzında Allah-u Teala'nın kemal ve kudret sıfatlarına işaret bulunmaktadır. Bu sıfatların kusurdan ve

noksanlıktan münezzehtir olduklarına da işaret edilmektedir. Zira bir şeyin zor gelmesi noksanlıktan kaynaklanmaktadır ve bu lafızda tam zıddı söz konusudur.

Gazzâlî "وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ" / *O yücedir, mutlak büyüktür*" lafzının iki büyük sıfata delalet ettiğini söylemekte ancak *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da detay vermemektedir. Detaylı bilgi için Esmâü'l-Hüsna ile ilgili olan kitabı *el-Maksadu'l-Esna* adlı kitabına yönlendirmektedir.⁴⁰⁵

Gazzâlî, Âyete'l-Kürsî'nin tevhid, takdis ve Allah'ın sıfatlarının şerhini bir âyette bir araya getirmesini ve başka hiçbir âyette bu durumun olmadığını ve Hz. Peygamberin bu sebeple âyetlerin seyyidi olarak isimlendirmesini farklı âyetlerle desteklemektedir. Buna göre Al-i İmran 18. âyette sadece tevhid konusu, İhlas sûresi'nde sadece tevhid ve takdis konuları ve Al-i İmran 16. âyet-i kerîme de de Allah'ın fiilleri ve kudretinin yüceliği anlatılmaktadır.

Gazzâlî'ye göre Âyete'l-Kürsî'de bahsedilen bu sıfatlara ait remizler Fâtîha sûresinde mevcuttur. Ancak şerh edilmemiştir. Haşr sûresi'nin sonu ile Hadid Sûre'sinin başı da Âyete'l-Kürsî'ye yakın anlamlar içermekte ve birçok sıfat ve isim ihtiva etmektedir.⁴⁰⁶ Fakat yine aynı şekilde orada zikredilen hususlar Âyete'l-Kürsî'de olduğu gibi tek bir âyette açıklandığı gibi açıklanmamıştır. Zira Âyete'l-Kürsî'de maksat ve hedefler de cemedilmiştir.⁴⁰⁷

Gazzâlî'nin Âyete'l-Kürsî ile ilgili dikkat çektiği diğer bir husus da içerisinde ism-i a'zamı bulundurduğu hususudur. O'na göre "الْحَيُّ الْقَيُّومُ" / *Diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır*" lafzı ismi a'zamdır. Gazzâlî, buna "*İsm-i A'zam Âyete'l-Kürsî'de ve Al-i İmran Sûresi'nin başındadır*"⁴⁰⁸ mealindeki rivâyetleri delil olarak getirmektedir. Aynı zamanda "وَعَنْتَ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ" / *Diri ve her şeyin varlığı kendine bağlı olan Allah'ın huzurunda yüzler (başlar) hicapla eğilmiştir*"⁴⁰⁹ âyeti de Gazzâlî'ye göre delil niteliği taşımaktadır.

⁴⁰⁵ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 45,46.

⁴⁰⁶ Bakınız: Hadid Sûresi ve Haşr Sûresi.

⁴⁰⁷ el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 46.

⁴⁰⁸ İbn Râhûye, *Müsnedü İshak b. Râhûye*, c. V, s. 183: Bu rivâyette Âl-i İmrân sûresinin başı ibaresi yer almakla beraber Âyete'l-Kürsî zikredilmemektedir. Ayrıca başka rivâyetlerde Allah-u Teala'nın çeşitli isimlerinin de ism-i a'zam olduğu bilgisi ulaşmaktadır.

⁴⁰⁹ Taha, 20/111.

SONUÇ

Gazzâlî, İslam tarihinde kelimci, fakîh, mutasavvıf ve filozof kimliğinin yanı sıra bilimsel tefsire atıf yapan önemli bir müfessirdir. Pek çok farklı alanda çalışmalar yapan Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da tefsîrle alakalı farklı konulara değinmiştir. Eseri yazış amacını da okuyucuyu uyararak, Kur'ân'ın derinliklerine inmesi ve inceliklerini kavraması hususunda ona yardımcı olmak şeklinde ifade etmektedir. Gazzâlî bu maksada binaen ilimleri, sûre ve âyetleri sınıflandırarak onlara mücevher (cevher) isimleri vermiştir. Buna göre en değerli cevher ve kırmızı yakutun karşılığı olan ilim mârifetullah ilmidir ve Gazzâlî bu ilme ait olduğunu zikrettiği âyetleri "Önemli ve Öncelikli Esaslar" başlığı altında ilk sıraya yerleştirmiştir. Ancak mârifetullahın da mertebeleri olduğu için Gazzâlî bu mârifetlere de derecelerine göre mücevher isimleri vermektedir. Buna göre Allah'ın zatını tanımak kırmızı yakut, sıfatlarını tanımak gri yakut, fiillerini tanımak ise sarı yakuttur. "Önemli ve Öncelikli Esaslar" içerisindeki diğer iki âyet çeşidi ise Allah'a giden yolun tarifi ve vuslat anındaki halin tarifi ile ilgili âyetlerdir.

Gazzâlî'ye göre yakutların en kıymetlisi varlık itibarı ile en yüce ve en değerli olanıdır. Kırmızı yakut çok değerli olduğu için ona ancak bazı krallar ulaşabilir. Allah'ın zatı ile ilgili mârifet de alan olarak en dar, ulaşılması en zor, düşünülmesi en çetin, kabullenilmesi en uzak olan mârifet çeşididir. Bu nedenle Kur'ân bu mârifet çeşidine sadece ima ve işaret yoluyla değinmiştir. Bu türden âyet-i kerîmelere şunlar örnek verilebilir: el-En'am, 6/101, eş-Şûra, 42/11, el-İhlâs, 112/1-4.

Bu âyetlere bütüncül olarak bakıldığında, Allah'ın zatında ve sıfatlarında asla bir eşinin yahut benzerinin olmayacağı açık ve net bir biçimde görülmektedir.

Gazzâlî, dinî ilimleri konularına ve işlevlerine göre sınıflandırmış, onlara değer atfetmiş ve mücevher isimleri vererek adlandırmıştır. Bunlar sade (kabuk) ilmi, cevher ilmi ve lübâb (öz/mahiyet) ilmidir. Müellif beş tane ilim çeşidi sıralamaktadır ve beşinci olan ilim için "Mu'rab olan sahih Arapça kelimeler oluştuğunda, bu kelimeler çeşitli manalara delalet eder. Bununla da zâhirî tefsîr elde edilir" ifadesini kullanmaktadır. Tefsîri ilgilendiren kısım da burasıdır ve Gazzâlî'ye

göre tefsîr ilmi öze en yakın sadeftir. Öze benzerliği öyle çoktur ki bazıları onun lûbab olduğunu zannederler. Zira tefsîr ilmi ilimler arasında aziz bir ilimdir.

Gazzâlî'ye göre bütün ilimlerin Kur'ân'la bir bağlantısı bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de dînî ilimlere olduğu gibi fennî ilimlere atıf yapılan âyetler de bulunmaktadır. Müellif fennî ilimler kapsamında bu ilimlerden tıp, astronomi ve biyoloji ilmi ile alakalı âyetler zikretmiş ve bunlarla ilgili derinlemesine bilginin ve âyetin mahiyetinin sadece bu ilimlere vâkîf olanlar tarafından daha iyi kavranabileceğini söylemiştir.

Âyet ve sûrelerin tafdîli konusunda alimler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı alimler kelâmullah olmaları sebebiyle âyetler arasında bir üstünlük bulunamayacağını, çoğunluk ise farklı izahatle beraber sûre ve âyetler arasında faziletin var olduğunu savunmaktadır. Gazzâlî ise eserde sûre ve âyetlerin tafdîli hususunu savunmakta ve buna delil niteliğinde hadisler zikretmektedir. Eserde tafdîl bahsinde zikredilen sûreler Fâtiha, Yâsîn ve İhlas Sûresi, Âyet ise Âyete'l-Kürsî'dir. Fâtiha ve Âyete'l-Kürsî hakkında daha fazla detay verilmekte Yâsîn ve İhlas Sûrelerine sadece değinilmektedir. Buna göre Fâtiha Sûresi içerisinde sekiz husus barındırmaktadır. Burada dikkat çeken diğer husus da Gazzâlî'nin eserde sıkça atıfta bulunduğu ve tasnifi ona göre yaptığı mârifetullahtır. Zira Allah-u Teala bu sekiz meselenin içinde kendi sıfatlarını da zikretmektedir. Aynı durum Âyete'l-Kürsî için de geçerlidir. Zira Âyete'l-Kürsî'nin âyetlerin efendisi olarak nitelenmesinin sebebi bünyesinde Allah'ın zatından, fiillerinden ve sıfatlarından hususlar içermektedir ve bu durumun sadece Âyete'l-Kürsî için geçerli olmasıdır.

Netice olarak denilebilir ki; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, sûre, âyet ve ilimlerin tasnifi hususunda esas aldığı metod itibariyle ve bilimsel tefsire atıf yaparak dayanak teşkil etmesi bakımından tefsîr ilminde önemli bir yere sahiptir. Ancak inceleme neticesinde görülmüştür ki; Gazzâlî eserde bilimsel tefsîre atıf yapmakla beraber bu alana dair herhangi bir esas ve usul zikretmemiştir. Dolayısıyla eserin, genel olarak ortaya konulan görüşün aksine bütünüyle bir bilimsel tefsîr anlayışıyla ortaya konulmadığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Mübarek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, y.y., t.y.
- el-Âcurrî, Ebu Bekr Muhammed b el-Hüseyin b. Abdillâh, *eş-Şerîa*, Dâru'l-Vatan, 2. Baskı, Riyad, 1999.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Câmiu li Ulûmi'l İmam Ahmed*, Dâru'l-Fellâh lil-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Türâs, 1. Baskı, Füyum, 2009.
- _____ *Müsnedü Ahmed*, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, y.y., 2001.
- _____ *ez-Zühd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1999.
- el-Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî Fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm Ve's-Seb'î'l-Mesânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1. Baskı, 1994.
- el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *el-İcabü fî Beyani'l-Esbab*, Dâru İbnü'l Cevzii, y.y., t.y.
- Babai, Ali Ekber, *Bilimsel Tefsîr Ekolü, Deliller ve Eleştiriler*, Misbah, Sonbahar 2014, Yıl:3, Sayı:9.
- el-Bağdâdî el-Hatîb Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, Dâru İbn Cevzii, 2. Baskı, Suudi Arabistan, h. 1421.
- _____ *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 2002.
- el-Bâkîllânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed, *el-İntisaru li'l-Kur'ân*, Dâru'l-Feth-Amman, Dâru İbn Hazm-Beyrut, 1. Baskı, 2001, c. I, s. 354
- _____ *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1998.
- el-Basrî, Affân b. Müslim b. Abdillâh, *Ehâdis Affân b. Müslim*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2004.
- el-Batelî, Halid b. Abdülaziz, *et-Tefsîru'n-Nebevî*, Dâru Künûzi İşbilya li'n-Neşri ve't-Tevzii, Riyad, 2011.
- el-Beğavî, Ebu Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud, *Mesâbîhu's-Sünne*, Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâati li'n-Neşri ve't-Tevzii, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1987.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdülaziz b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, y.y., 1992.
- el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

- el-Beydavî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabi-Müessesetü't-Tarihi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, t.y.
- el-Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *el-Esmâü ve's-Sıfât li'l-Beyhakî*, Mektebetü's-Sevâdî, 1. Baskı, Cidde, 1993.
- _____, *Şa'bu'l-İmân*, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2000.
- el-Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer, *Mesâidü'n-Nazari li'l-İşrâfi Ala Makasidü's-Süver*, Mektebetü'l-Maarif, Riyad, 1978.
- Birişik, Abdulhamid, "Ulûmu'l-Kurân", *DİA*, c. 42, ss. 132-135, İstanbul, 2012.
- el-Bîrûnî, Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Cemâhir Fî Mârifeti'l-Cevâhir*, y.y., t.y.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr- Dâru'l-Yemame, 5. Baskı, Dimaşk, 1993.
- _____, *et-Târîhu'l-Kebîr*, en-Nâşiru'l-Mütemeyyizi li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, Riyad, 2019.
- el-Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn, *Keşşâfü'l-Kinâ An Metni'l-İknâ, Vizâratü'l-Adli Fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suudiyye*, 1. Baskı, 2000-2008.
- Bulut, Ali, *Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu Fezâili'l-Kur'ân'ı -Bir Kavram ve Eser İncelemesi-*, Fecr Yay., Ankara, 2018.
- el-Câhız, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *Resâilü'l-Câhız*, Mektebetü'l-Hânicî, Kahire, 1964.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul, 2005.
- Cebel, Muhammed Hasan Hasan, *el-Mu'cemü'l-İstikâkî fi'l-Muessal li Elfâzı'l-Kur'ân-ı Kerîm*, Mektebetü'l-Âdâb, 1. Baskı, Kahire, 2010.
- el-Cevherî, Ebu Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
- el-Cevziyye, İbn Kayyım Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmü'l-Muvakkîn an Rbbi'l-Alemin*, Dâru İbn Cevziyye Li'n-Neşri ve't-Tevzîl, 1. Baskı, Memleketü Arabiyyeti's-Suûdiyye, h. 1423.
- _____, *Medâricü's-Sâlikîn fî Menâzili's-Sâirîn*, Dâru Atâati'l-İlm-Riyad, Dâru İbn Hazm-Beyrut, 2. Baskı, 2019.

- el-Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Kitâbü't-Ta'rifât*, (Terc. Arif Erkan), Bahar Yay., 1. Baskı, İstanbul, Nisan 1997.
- Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, c. XIII, s. 530-534, İstanbul, 1996.
- Çapak, İbrahim, "Gazzâlî ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2, c. 2, sayı 1, Bahar 2016, s. 8.
- Çeçen, Mehmet Korkut, *Eski Kimya'da Kibrî-i Ahmer Teriminin Klasik Türk Şiirine Yansımaları*, Türkoloji Araştırmaları, İstanbul, 2012.
- ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd, *et-Teyşîr fî'l-Kirâati's-Seb'*, Dâru'l-Endelûs li'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, Hâil, 2015.
- ed-Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân el-Fadl, *Müsnedü'd-Dârimî el-Ma'rûf*, Dâru'l-Ma'na li'Neşri ve't-Tevzii, 1. Baskı, Suudi Arabistan, 2000.
- ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *Nakzü'l-İmam Ebî Saîd Osman b. Saîd Ale'l-Mersiyyi'l-Cehmiyyi'l- Anîd Fîme'fterâ Alellahi Azze ve Celle Mine't-Tevhîd*, Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, y.y., 1998.
- ed-Demîri, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsa, *Hayâtü'l-Hayevânü'l-Kübra*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, h. 1424.
- Derviş, Abdullah, el-Me'âcimü'l-Arabiyye me'a İ'tinâ'in Hâssin bi-Mu'cemi'l-'Ayn li'l-Halîl b. Aḥmed, Mektebetu's-Şebbâb, y.y, t.y.
- D.İ.B., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, Ankara, 2017.
- ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru Garîbu'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1978.
- Ebi Sa'lebe, Yahya b. Sellâm, *Tefsîru Yahya b. Sellâm*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2004.
- Ebi Sa'lebe, Yahya b. Sellâm, *Tesârifü li't-Tefsîri'l-Kur'âni Mimme'stebehet Esmâ'üü ve Tasarrafet Me'ânih*, eş-Şeriketü't-Tûnûsiyyeti li't-Tevzii, y.y., 1979.
- Ebi Üsâme, Ebu Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Dâhir, *Buğyetü'l-Bâhis An Zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, Merkezü Hıdmetü's-Sünneti ve's-Sîratü'n-Nebeviyye, 1. Baskı, Medînetü'l-Münevvere, 1992.
- Ebu Abdurrahmân Muhammed, *ed-Duâ*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1999.
- Ebû Hacer, Ahmed Ömer, *et-Tefsîru'l-İlmî li'l-Kur'an fî'l-Mizan*, Darü'l-Medari'l-İslami, Beyrut, 2001.

- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak, *Sünenü Ebi Davud*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, t.y.
- Ebu'l-Azm, Abdül-Ğanî, *Mu'cemü'l-Ğanî*, Mektebetü's-Şamile, y.y., t.y.
- Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, t.y.
- Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellam, *Fedailu'l-Kur'ân li'l-Kasım b. Sellam*, Dâru İbn Kesir, 1. Baskı, Dimaşk-Beyrut, 1995.
- _____, *Garîbu'l-Hadîs*, Matbaatü Dâiratü'l-Maarifeti'l-Osmâniyye, 1. Baskı, Haydarâbâd, 1964.
- Ebu Ya'la, Ahmed b. Ali b. El-Müsenna, *Müsnedü Ebi Ya'la*, Dâru'l-Me'mûneti li't-Türâsi, 1. Baskı, Dimaşk, 1984.
- el-Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâîl, *el-Mevsüatü'l-Kur'âniyye*, Müessesetu Sicillî'l-Arab, y.y., h. 1405.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn, *Zaifü't-Tergîb ve't-Terhîb*, Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, Riyad, 2000.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Zehraveyn Yay., İstanbul, t.y.
- el-Endelüsî, Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf, *Bahru'l-Muhît Fi't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y.
- Ethem, Mehmet Yaşar, *A'dan Z'ye Kıymetli ve Yarı Kıymetli Taşlar (Süs Taşları)*, Mars Matbaası, Ankara, 1990.
- el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tezhîbü'l-Lüğa*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 2001.
- el-Ferrâ, Ebû Ya'la el-Kâdî, *el-Mesâilü'l-Usûliyye min Kitâbi'r-Rivâyeteyn ve'l-Vecheyn*, Mektebetü'l-Maârif, 1. Baskı, Riyad, 1985.
- el-Fettenî, Muhammed Tahir b. Ali, *Tezkiratü'l-Mevzûât*, İdâratü'l-Tabâ'atü'l-Münîriyye, 1. Baskı, y.y., h. 1343.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Müessesetu'r-Risaleti li'Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 8. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2005.
- el-Firyâbî, Ebu Bekir Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen, *Fedâilü'l-Kur'ân*, Mektebetü'r-Rüsd, 1. Baskı, Riyad, 1989.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Cevâhiru'l-Kur'ân ve Dürreruhu*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1971.

_____ *Kur'ân'ın Cevherleri Cevâhiru'l-Kur'ân*, (Terc. Ersan Urcan), Çelik Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2020.

_____ *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, Terc. Sıtkı Gülle, Huzur Yay., İstanbul.

_____ *el-Munkîz mine'd-Dalâl*, (Çev. Hilmi Güngör,) İstanbul, 1990.

_____ *el-Mustasfâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y., 1. Baskı, 1993.

Haldun el-Ahdeb, *Zevâidü Târîhu Bağdâd Ale'l-Kütübi's-Sitte*, Dâru'l-Kalem li't-Tabâati ve'n-Neşr li't-Tevzîi, 1. Baskı, Dimaşk, 1996.

el-Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed, *el-Minhâc fî Şu'abi'l-İmân*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, y.y., 1979.

el-Hamîd, Saîd b. Abdullâh b. Abdülaziz, *Sünen-i Saîd b. Mensûr*, Dâru's-Samî li'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1. Baskı, y.y., 1997.

el-Hattâbî, Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed, *A'lamu'l-Hadîs*, Câmiatü Ümmü'l-Kura, 1. Baskı, 1988.

Havva, Saîd, *el-Esâs Fi't-Tefsîr*, Dâru's-Selam, 6. Baskı, Kahire, h. 1424.

el-Hazin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrahim, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, t.y.

el-Herevî, eş-Şeyhu'l-Alameti Muhammedü'l-Emin b. Abdullâh, *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru Tavki'n-Necat, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2001.

el-Herevî, Ebû İsmail Abdullâh b. Muhammed, *Zemmü'l-Kelam ve Ehlih*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Baskı, el-Medinetü'l-Münevvere, 1998.

el-Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Takrîbü'l-Buğye fî Tertîbî Ehâdisi'l-Hilye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1999.

el-Hicâzî, Muhammed Mahmud, *Tefsîrü'l-Vâdih*, Dâru'l-Ceyli'l-Cedîd, 10. Baskı, Beyrut, h. 1413.

el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn el-Müttakî, *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Müessesetü'r-Risale, 5. Baskı, 1981.

el-Hindî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han b. Hasan, *Fethu'l-Beyan fî Makasidi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Asriyye li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Beyrut, 1992.

- el-Humeydî, Abdullah b. Zübeyr b. İsa el-Kureşî, *Müsnedü'l-Humeydî*, Dâru's-Sakâ, 1. Baskı, Dımaşk-Suriye, 1996.
- İbn Adî, Ebu Ahmed Abdullah, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Rical*, el-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1997.
- İbn Arrâk, Nûruddîn Ali b. Muhammed b. Ali, *Tenzîhü's-Şerîati'l-Merfûa Ani'l-Ahbâri's-Şenîati'l-Mevzûa*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, h. 1399.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh, *Târîhu Dımaşk*, Dâru'l-Fikr Li't-Tabâati ve'n-Neşr li't-Tevzîi, y.y., 1995.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîr-u et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984.
- İbn Balaban, Emir Alâüddîn Ali b. Balaban, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 1988.
- İbn Batta, Ebu Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed, *el-İbâne An Şerîati'l-Fırakî'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fırakî'l-Mezmûme*, Dâru'r-Riâyeti li'n-Neşri ve't-Tevzîi, Riyad, t.y.
- İbn Bâz, Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahmân, *Mecmû'u Fetâvâ ve Makalâtın Mütenevvi'a*, Riasetü İdaratü'l-Bühûsi'l-İlmiyyeti ve'l-İftai bi'l-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, y.y., t.y.
- İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm li İbn Ebî Hâtim*, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 3. Baskı, el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, h. 1419.
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr, *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-Eḥâdis ve'l-Âsâr*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1409.
- İbn Ebü'd-Dünya, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî, *Sıfatü'l-Cenne Li İbn Ebi'd-Dünya*, Mektebetü İbn Teymiyye-Kahire, Mektebetü'l-İlm-Cidde, t.y.
- İbn Eyyûb, Ahmed b. Süleyman, *Mevsûa Beyti'l-Mukaddes ve Bilâdi's-Şam el-Hadîsiyye*, Merkezü Beytü'l-Mukaddes li'd-Dirâsâti't-Tevsikiyye, 1. Baskı, Kıbrıs, 2013.
- İbn Fâris, Ahmed b. Faris b. Zekerıyya, *Mu'cemü Mekâyîsü'l-Lüḡa*, Dâru'l-Fikr, 1979.

- İbn Hâkân, Ebû Nasru'l-Fettah, *Kalâidü'l-İkyân fî Mehâsini'r-Ruesâ ve'l-Kudât ve'l-Küttâb ve'l-Edibbâ ve'l-Ayân*, Matbaatü'l-Emiriyye, Bulak, 1866.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Enbâi'z-Zaman*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1971.
- İbn Hazm Ebu Muhammed Ali b. Saîd, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut, t.y.
- İbn Huzeyme, Ebu Bekr Muhammed b. İshak, *Kitâbü't-Tevhîd ve İsbâtü Sıfati'r-Rab Azze ve Celle*, Mektebetü'r-Rüşd, 5. Baskı, Riyad, 1994.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail, *Fedâilu'l-Kur'ân*, Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Baskı, y.y., h. 1416.
- _____ *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, Dâru Tayyibetü li'n-Neşri ve't-Tevzii, Riyad, 1997.
- _____ *et-Tekmil fî Cerhi ve't-Ta'dili ve Ma'rifeti's-Sikâti ve'z-Zuafâi ve'l-Mecâhil*, Merkezü'n-Nu'man li'l-Bühûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti ve Tahkîki't-Türâsi ve't-Tercemeti, 1. Baskı, Yemen, 2011.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen İbn Mace*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, y.y., t.y.
- İbn Mansûr, Saîd, *Sünen-i Saîd b. Mansûr*, Dâru'l-Elûketi li'Neşr, 1. Baskı, Riyad, 2012.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdir, 3. Baskı, Beyrut, h. 1414.
- İbn Mende, Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Kitâbü't-Tevhit ve Mâ'rifeti Esmâi'llahi Azze ve Celle ve Sıfâtihi Ale'l-İttifâk ve't-Teferrut*, el-Câmiatü'l-İslâmiyyeti bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1. Baskı, Medine, h. 1405-1413.
- İbn Râhûye, Ebû Ya'kub İshak b. İbrahim, *Müsnedü İshak b. Râhûye*, Mektebetü'l-Îmân, 1. Baskı, Medine, 1991.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Ravâi't-Tefsîr*, Dâru'l-Âsime, 1. Baskı, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 2001.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, Mektebetü'l-Hânicî, 1. Baskı, Kahire, 2001.

- İbn Sa'dan, Ebu Cafer Muhammed, *el-Vakfı ve'l-İbtidai fî Kitabillahi Azze ve Celle*, Merkezü Cem'atü'l-Macid li's-Sakafeti ve't-Türasi, 1. Baskı, y.y., 2002.
- İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer, *Târîhi'l-Medîne li İbn Şebbe*, es-Seyyîd Habîb Mahmûd Ahmed, Cidde, h. 1399.
- İbn Tarhunî, Muhammed b. Rızk b. Abdünnâsır, *et-Tefsîru ve'l-Müfessirûn Fİ Garbi Afrikyâ*, Dâru İbnü'l Cevzî li'n-Neşri ve't-Tevzii, el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, h.1426.
- İbn Vehb, Ebu Muhammed Abdullah b. Vehb, *Tefsîru'l-Kur'ân Mine'l-Camii li İbni Vehbi*, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1. Baskı, y.y., 2003.
- İbnü'l-A'râbî, Ebu Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd, *Mu'cem İbnü'l-A'râbî*, Dâru İbnü'l-Cevzî, 1. Baskı, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 1997.
- İbnü'l-Ca'd, Ali b. Ubeyd el-Cevherî, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, Müessesetü Nâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *Câmiu'l-Mesânîd*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 2005.
- _____ *Fünûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Beşâir, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1987.
- _____ *el-Mevzûât*, Muhammed Abdülhıs Sahibü'l-Mektebetü's-Selefiyye bi'l-Medineti'l-Münevver, 1. Baskı, 1966.
- _____ *Zâdü'l-Mesîr Fî İlmi't-Tefsîr*, Darü'l-Kütübî'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, h. 1422.
- İbnü'l-Enbârî, Ebu Bekir, *Kitâbü İzâhi'l-Vakf Ve'l-İbtidâ'*, Matbuat Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, Dımaşk, 1971.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin Ebü's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed, *Câmiu'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl*, Mektebetü'l-Hulvânî-Matbaatü'l-Mellah-Mektebetü Dâru'l-Beyan, 1. Baskı, y.y., t.y.
- İbnü'l-Harrât, Abdülhak b. Abdurrahmân b. Abdullah b. el-Hüseyn, *el-Ahkâmü's-Şerîyyeti'l-Kübrâ*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 2001.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali, *Zahîratü'l-Huffaz*, Dâru's-Selef, 1. Baskı, Riyad, 1996.

İbnü'l-Mülakkın, Ebu Hafs Siracüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed, *Muhtasâru İstidrâki'l-Hâfiz Ez-Zehebî Ala Müstedreki Ebî Abdillâh el-Hâkim*, Dâru'l-Âsime, 1. Baskı, Riyad, h. 1411.

el-İsbahânî, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan, *el-Azame*, Dâru'l-Âsime, 1. Baskı, Riyad, 1408

el-İsbahânî, Ebu Naîm Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Matbaatü's-Saâde, Bi Civari Muhâfazati Mısır, 1974.

el-İsfahânî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabâkatü'l-Asfiyâ*, Matbaatü's-Saâde, Bicivâri Muhâfazati Mısır, 1974.

el-İsfahânî, er-Râğıb Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *Muhâdarâtü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Şuarâ ve'l-Büleğâ*, Şeriketü Dâru'l-Erkam bin Ebi'l-Erkam, Beyrut, h. 1420.

_____ *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, (çev. Yusuf Türker), Pınar Yay., İstanbul....

el-İsferâyînî, Ebu Avâne Ya'kub b. İshâk, *el-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhrac Ale Sahîhi Müslim*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1. Baskı, el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 2014.

el-İsferâyînî, Tâhir b. Muhammed Ebü'l-Muzaffer, *et-Tefsîr Fi'd-Dîn Ve't-Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye Ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*, Âlimü'l-Kütüb, 1. Baskı, Lübnan, 1983.

Karakaya, Takyeddin, *Gazzâlî'nin İşârî Tefsir Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2016.

Kırbıyık, Mehmet, *Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar*, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Yıl: 2007, Sayı: 18, s. 62.

Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, Beyazıt-İstanbul, 1993.

_____ *Kur'an-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, Mârifet Yay., İkinci baskı, İstanbul, 1989.

el-Kirmânî, Ebu'l-Kâsım Burhâneddin, *Garâibü't-Tefsîr ve Acâibü't-Te'vîl*, Dâru'l-Kıbleti li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Cidde, Müessesetü Ulumu'l-Kur'an-Beyrut, t.y.

Konuk, Ahmed Avni, *İbn Arabî-Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, (Haz. Mustafa Tahralı), İz Yay., İstanbul, 2004.

- el-Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Müsnedü's-Şihâb el-Kudâî*, Müessesetü'r-Risale, 2. Baskı, Beyrut, 1986.
- el-Kudûrî, Ebu Abdullah Ganim b. Hamed, *Muhâdarât fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru Ammar, 1. Baskı, Umman, 2003.
- el-Kurtubî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer, *el-Müfhim lima Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut, 1. Baskı, 1996.
- el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2006.
- Kurtuluş, Rıza, "Cürcân", *DİA*, c. VIII, s. 131,132, İstanbul, 1993.
- _____ *el-Câmi li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Baskı, Kahire, 1964.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk Ve Maden Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006.
- Kutlar, Fatma Sabiha, *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risale-i Cevâhir-Name*, Öncü Kitap, Ankara 2005.
- Kutluer, İlhan, "Cevher", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c. VII, ss. 450-455.
- el-Makdisî, Ziyâüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid, *es-Sünen ve'l-Ahkâm anî'l-Mustafâ aleyhi Efdalü's-Salâti ve's-Selâm*, Dâru Mâcid Asrî, 1. Baskı, Memketü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 2004.
- el-Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târih*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, y.y., t.y.
- Malik b. Enes, *el-Muvattâ*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, 1985.
- el-Mâlikî, Ebu'l-Hasen el-Vâsitî, *Menâkıb Emîru'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, Dâru'l-Âsâr, 1. Baskı, San'a, 2003.
- Maraşlı, Nedim- Maraşlı, Üsâme, *es-Sihâh fî'l-Lügati ve'l-Ulum*, y.y., t.y.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Mîzân, İstanbul.
- el-Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y.

- el-Mazhari, Muhammed Senaullah, *Tefsîru'l-Mazhari*, Mektebetü Rüşdiyye, Pakistan, h. 1412.
- el-Mekkî, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Akile, *ez-Ziyade Ve'l-İhsan fî Ulumi'l-Kur'ân*, Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirasât Câmiati's-Şârikati ve'l-İmârât, 1. Baskı, y.y., h.1427.
- el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîrû'l-Merâğî*, y.y., 1. Baskı, 1946.
- el-Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr, *Muhtasar*, Hadîs Akâdemî, 1. Baskı, Faysalâbâd-Pâkistân, 1988.
- el-Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (Terc. Komisyon), İnsan Yay., İstanbul, 1991.
- el-Mısırî, Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, y.y., t.y.
- Mu'cemü'l-Vasît*, *Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye*, Dâru'd-Da've, y.y., t.y.
- el-Muhallis, Muhammed b. AbdurRahmân b. Abbas, *el-Muhallisiyyât ve Eczaü Uhra li Ebi Tâhirel-Muhallis*, Vizâratü'l-Evkaf veş'Şüûni'l-İslamiyyeti li'd-Devleti Katar, 1. Baskı, y.y., 2008.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Dâru İhyai't-Tûras, 1. Baskı, Beyrut, h. 1423.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul, 2012.
- Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Hüseyn, *Sahîh-i Müslim*, Dâru't-Tabâati'l-Âmira, Türkiye, t.y.
- el-Müstağfirî, Ebû'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez, *Fezâilü'l-Kur'ân*, Dâru İbn Hazm, 2. Baskı, y.y., 2008.
- Nacî, Muallim, *Lügat-i Naci*, Çağrı Yay., İstanbul, 2006.
- en-Nasrî, AbdurRahmân b. Amr b. Abdullah b. Safvan, *el-Fevâidü'l-Muallele el-Cüzü'l-Evvel ve's-Sânî min Hadîsihi*, Mektebetü'l-İmam ez-Zehebî, 1. Baskı, Kuveyt, 2003.
- en-Nehhâs, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *el-Kat' ve'l-İ'tinâf*, Dâru Alimü'l-Kütüb, 1. Baskı, Suudi Arabistan, 1992.
- _____ *Meâni'l-Kur'ân*, Câmiatü Ümmü'l-Kura, 1. Baskı, Mekketü'l-Mükerreme, h. 1405.

- en-Nehrevânî, Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekerıyyâ b. Yahya, *el-Celîsü's-Sâlihu'l-Kâfi ve'l-Enîsü'n-Nâsihu's-Şâfi*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2005.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl*, Dâru'l-Keşimü't-Tayyib, 1. Baskı, Beyrut, 1998.
- _____ *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl*, y.y., t.y.
- en-Nesefî, Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *et-Teyşîr fî't-Tefsîr*, Darü'l-Lübâb li'd-Dirâsât ve Tahkîki't-Türâs, 1. Baskı, İstanbul-Türkiye, 2019.
- en-Nisâbü'rî, Ebu Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1990.
- en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed, *Nihâyetü'l-Ereb Fî Fünûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kütüb Ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1. Baskı, Kâhire, h. 1423.
- Okumuş, Mesut, *Gazzâlî'nin Kur'ân Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsîr Telakkisi Üzerine*, Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi), 2011.
- Onay, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Haz. Cemal Kurnaz), TDV Yay., Ankara, 1994.
- Ömer, Ahmed Muhtar Abdülhamid, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, Âlimü'l-Kütüb, 1. Baskı, y.y., 2008.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Nişâbur" *DİA*, c. XXXIII, s. 149,151, İstanbul, 2007.
- er-Râzî, Fahreddin, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Lübnan-Beyrut, 1981.
- er-Râzî, Zeynüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtaru's-Sihâh*, Mektebetü'l-Asriyye- Beyrut, ed-Dâru'n-Nemuziciyye- Sîde, 5. Baskı, 1999.
- Remzi, Hüseyin, *Lügat-i Remzî*, Hüseyin Remzi Matbaası, c. II, s. 183, İstanbul, 2018.
- Rıza Ahmed, *Mu'cemü Metnü'l-Lüga*, Dâru Mektebetü Hayya, Beyrut, 1985.
- er-Ruâsî, Ebu Süfyan Veki' b. el-Cerrâh b. Melîh, *Nüşatü Veki' Ani'l-A'meş*, ed-Dâru's-Selefiyye, 2. Baskı, Kuveyt, h. 1406.
- es-Sa'lebî, Ebu İshâk Ahmed b. İbrahim, *el-Keşf ve'l-Beyân An Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru't-Tefsîr, 1. Baskı, Cidde, 2015.

- Sami, Şemseddin, *Kâmus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaâet, 1317.
- es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, Dâru't-Te'sîl, 2. Baskı, y.y., 2013.
- es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellah İsmâîl, *et-Tenvîru Şerhu'l-Camiu's-Sağîr*, Mektebetü Dâru's-Selam, 1. Baskı, Riyad, 2011.
- es- Sehâvî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Alemüddin, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, 1. Baskı, y.y., 2009.
- es-Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Bahru'l-Ulûm*, y.y., t.y.
- _____ *Tenbîhü'l-Gâfilîn bi Ehâdîs Seyyidi'l-Enbiya ve'l-Mürselîn Li's-Semerkindî*, Dâru İbn Kesîr, 3. Baskı, Dimaşk, 2000.
- Seyyid Kutub, Seyyid b. Kutub b. İbrahim, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Çevr. Komisyon, Dünya Yay., İstanbul, 1991.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân*, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Baskı, Dimaşk-Suriye, 2013.
- es-Sübkî, Tacüddîn Abdülvehhab, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, Hicr li't-Tabâati ve'n-Neşri Ve't-Tevzîi, 2. Baskı, h. 1413.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Câmiu'l-Ehâdîs*, Hasan Abbas Zeki, y.y., t.y.
- _____ *el-Câmiu'l-Kebîr*, el-Ezheru's-Şerif-Kahire, 2. Baskı, 2005.
- _____ *ed-Dürü'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y.
- _____ *el-Fethu'l-Kebîr fî Zammi'z-Ziyâdati ilâ Câmi's-Sağîr*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut, 2003.
- _____ *el-Le'âli'l-Masnûa Fî'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1996.
- _____ *Mu'terake'l-Akrân fî İ'câzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1988.
- _____ *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut-Lübnan, 2014.
- eş-Şerîşî, Ebu Abbas Ahmed b. Abdülmü'min b. Musa, *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 2006.

- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y.
- _____ *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesir-Dâru'l- Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, Dimaşk-Beyrut, h. 1414.
- et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *ed-Duâ li't-Taberânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, h. 1413.
- _____ *el-Mu'cemü'l-Evsat*, Dâru'l-Hameyn, Kahire, 1995.
- _____ *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Dâru İbn Teymiyye, 2. Baskı, Kahire, 1994.
- _____ *el-Mu'cemü's-Sağîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1985.
- _____ *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, Beyrut, 1984.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, Beyrut, 1994.
- et-Talakânî, Sâhib b. Abbâd Ebü'l-Kâsım İsmâil, *el-Muhît fi'l-Lüga*, y.y., t.y.
- Tarlan, Ali Nihat, *Divan Edebiyatında Tevhitler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1936.
- _____ *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*, Suhulet Matbaası, İstanbul, 1934.
- et-Tayâlisî, Ebu Davud Süleyman b. Davud b. el-Cârûd, *Müsnedü Ebi Davud et-Tayâlisî*, Dâru Hicr, 1. Baskı, Mısır, 1999.
- et-Tayyar, Musaid b. Süleyman, eş-Şehrî, Nuh b. Yahya; *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut, 2017.
- et-Tehânêvî, Muhammed A'la b. Ali B. Muhammed, *Keşşâfû Istilâhâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1. Baskı, t.y.
- et-Tevhîdî, Ebu Hayyan, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, Dâru Sâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1988.
- et-Tirmizî, Ebu İsa, *Sünenü et-Tirmizi*, Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Babil el-Halebi, 2. Baskı, Mısır, 1975.
- et-Tûfî, Süleyman b. Abdilkavî b. el-Kerîm, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, y.y., 1987.
- el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd, *Fütûhu's-Şâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, y.y., 1997.

Yahya b. Maîn, Ebû Zekeriyya, *el-Cüz'ü's-Sânî min Hadîsi Yahyâ b. Maîn el-Fevâid*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1998.

ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, t.y.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Esâsü'l-Belâğ*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1998.

_____ *el-Keşşâf 'an Hağa'iki Gavâmi'zî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekavîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Marife, 3. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2009.

ez-Zerkeşî, Ebu Abdillâh Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1957.

<http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/hasiye-ala-serhi-tenviru-l-ebsar-tercumesi-7-cilt>

<https://www.otantiktas.com/zumrut-tasi-cesitleri-renkleri-isimleri.html>

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : Zehra Nur KARA

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi

1

2.....